

תוכניות אקדמיות נפרדות לחרדים: בין הנגשה ושילוב למדיניות מעודדת הפרדה

מאמר זה מנתח באופן ביקורתי את התפתחותן של התוכניות האקדמיות הנפרדות לחרדים בשני העשורים האחרונים. הטענה המרכזית היא שהקושי העיקרי במדיניות הנוכחית של המועצה להשכלה גבוהה, התומכת בהקמתן של תוכניות אלה, הוא שהיא מבוססת על הבנה מוגבלת של תפקיד המשפט והמדיניות הציבורית בהקשרים רב־תרבותיים. הבנה מוגבלת זו אינה ייחודית להקשר הישראלי. היא חלק בלתי נפרד מהנחות היסוד של הגל הראשון של שיח הזכויות הרב־תרבותי, שעליו מתבססת העמדה הישראלית בסוגיית ההפרדה המגדרית. מכוחן של הנחות יסוד אלה, המשפט והמדיניות הציבורית נתפסים ככלי למתן מענה מוסדי לצרכים דתיים ותרבותיים קבועים מראש של קבוצת מיעוט כזו או אחרת. כך, בהקשר הישראלי ומכוחה של העמדה הרב־תרבותית, ההפרדה המגדרית מוצגת ככזו המצויה בליבת הזהות התרבותית של הקהילה החרדית ולפיכך המועצה להשכלה גבוהה נדרשת להתאים את המרחב האקדמי ולהנגישו לצרכים נתונים וקבועים מראש של קהילה זו. עם זאת, בפועל, בחינה ביקורתית של האופן שבו צמחו תוכניות ההפרדה באקדמיה חושפת תמונה מורכבת בהרבה, המערערת על הנחות אלה באשר ליחסים שבין המדינה לתרבות המיעוט החרדי. באופן ספציפי מתברר בהקשר זה שני ממצאים מהותיים מרכזיים. ראשית, מתברר כי התוכניות האקדמיות הנפרדות הראשונות לחרדים גובשו והחלו לפעול באישור ובמימון ציבורי זמן רב לפני שהגופים הממונים על ההשכלה הגבוהה בישראל גיבשו חזון ברור ביחס למהותן של תוכניות אלה, מטרתן, קהל היעד שלהן וגבולות המותר והאסור בעניין הפרדה מגדרית. התוצאה של מצב דברים זה היא היפוך יוצרות בעייתי, שכחלק ממנו התבסס תחילה והתעצב שדה ההפרדה ורק אחר כך נקבעה מדיניות רשמית להסדרתו. שנית, מתברר כי להיעדרה ואחר כך לגיבושה של מדיניות רשמית בעניין תוכניות ההפרדה הייתה השפעה דינמית על עיצובו של שדה ההפרדה. משמע, המסגרות האקדמיות הנפרדות שהחלו לפעול בחסות המל"ג לפני כמעט שני עשורים, לא רק נתנו מענה

* פרופסורית חברה, הפקולטה למשפטים אוניברסיטת חיפה. אני מודה למשתתפי הסמינר המחלקתי בפקולטה למשפטים באוניברסיטת חיפה על הערותיהם המועילות לגרסה מוקדמת של מאמר זה. תודה גם לחברי מערכת כתב העת משפט, חברה ותרבות ולקורא/ת האנונימי/ת מטעמו על שסייעו לי מאוד לחדד ולהבהיר את הטענות המרכזיים במאמר. תודה מיוחדת ליופי תירוש על קריאה דקדקנית והערות חשובות. לבקשת המחברת, ההפניות במאמר זה מתייחסות לשני המינים.

לצרכים קיימים של הציבור החרדי, אלא גם עיצבו את דפוסי ההשתלבות של הציבור החרדי במוסדות להשכלה גבוהה. התוצאה היא מדיניות ציבורית, שלאורך השנים מעודדת ומקדמת באופן פעיל את עצם קיומה של הפרדה מגדרית מוחלטת בתוכניות האקדמיות לחרדים ומשפיעה גם על מידת התמיכה בתוכניות אלה בקרב הציבור החרדי. כמו בזירות אחרות במרחב הציבורי, שבהן קיבלה ההפרדה המגדרית הכשר מוסדי, גם בהקשר האקדמי נחשף הגבול הדק שבין הכרה בצורך תרבותי קיים של הציבור החרדי, לבין התערבות פעילה בעיצוב צרכיו והעדפותיו בכל הנוגע להפרדה בין נשים לגברים במרחב הציבורי. למעשה, מערכת היחסים ארוכת השנים שבין מדינת ישראל לבין המיעוט החרדי החי בתוכה, מאירה באופן ביקורתי את הקשר הבעייתי שבין מאפייניה ומנהגיה של החברה החרדית לבין חקיקה ומדיניות ציבורית, וממחישה עד כמה מושגים כמו "תרבות" או "צורך תרבותי" הם מושגים דינמיים שלא ניתן לנתקם מהתפתחויות משפטיות.

מבוא. א. פרויקט הנגשת ההשכלה הגבוהה לחרדים יוצא לדרך: בין חזון למציאות: 1. חזון של הנגשה; 2. מציאות של הפקרה. ב. לידתה של ההפרדה המגדרית כ"זכות" ו"כצורך": 1. רב-תרבותיות קלאסית כחזון של זכויות; 2. מתיאוריה למציאות: הפרדה בתחבורה ציבורית כמקרה מבחן של שיח הזכויות הרב-תרבותי; 3. בין צרכים קיימים לצרכים משתנים: עיון ביקורתי בפרשת ההפרדה באוטובוסים; 4. "תרבות" ו"צורך" בראי זרמים ביקורתיים של הרב-תרבותיות. ג. בין הפרדה באוטובוסים לתוכניות נפרדות לחרדים: לקראת תפיסה דינמית של רב-תרבותיות: 1. כורח?; 2. זמניות?; 3. וולונטריות?; 4. במקום סיכום: בין הנגשה ושילוב למדיניות מעודדת הפרדה.

מבוא

בניגוד למגזר המיעוטים, בו יש לעודד שילוב אמיתי של המגזר בתוך מערכת ההשכלה הגבוהה, לגבי המגזר החרדי, הבדלי תרבות ודת מובילים להבנה כי רק מתן אפשרות ללימודים אקדמיים במסגרות נפרדות ומתאימות, יבטיחו את הנגשת המערכת למגזר זה.¹

בחודש מאי 2017 אישרה המועצה להשכלה גבוהה (המל"ג) את תוכנית החומש השנייה שלה בנושא הנגשת ההשכלה הגבוהה לציבור החרדי. הנחת היסוד של התוכנית היא כי הדרך היחידה להנגיש את ההשכלה האקדמית לרובו המכריע של הציבור החרדי היא באמצעות

1 המועצה להשכלה גבוהה, הוועדה לתכנון ותקצוב הנגשת ההשכלה הגבוהה למגזרים ייחודיים (ח' בטבת התשע"ב) (להלן: "תוכנית החומש הראשונה").

הקמתן של מסגרות אקדמיות, הפועלות במתכונת של הפרדה מגזרית ומגדרית מלאה לאורך כל שנות הלימוד לתואר ראשון, ואולי אף יותר מזה. במסגרות אלה, לצד ההפרדה המוחלטת בין סטודנטיות לסטודנטים, נשים מרצות אינן מורשות ללמד בכיתות של גברים רק בשל היותן נשים וללא קשר לתחומי המומחיות האקדמית שלהן, ולמידת הרלוונטיות של מומחיות זו לתוכנית הלימודים הספציפית שבה לומדים הגברים החרדים. תוכניות אקדמיות המיועדות לציבור החרדי ופועלות במתכונת של הפרדה מגזרית ומגדרית, פועלות באישור המל"ג כבר כמעט שני עשורים. כפי שמגלה הציטוט לעיל, עמדתה הרשמית של המל"ג בעניין זה היא כי שיקולי דת ותרבות מחייבים יצירת מסגרות אלה. נימוק רשמי מרכזי נוסף המצדיק קיומן של מסגרות נפרדות לחרדים במימון ובתמיכה ציבורית הוא קיומם של פערי ידע משמעותיים בין מי שהם בוגרי החינוך החרדי לבין בוגרי מערכת החינוך הממלכתית והממלכתית-דתית. על בסיס שני הנימוקים המצטברים הללו ההפרדה המגדרית מוצגת במסמכי המל"ג כ"כורח המציאות"² וכאמצעי חיוני ולגיטימי להגן על שוויון ההזדמנויות של הציבור החרדי ועל זכותו "לשונות תרבותית ואוטונומיית הרצון של תלמידים ומוסדות"³, גם במחיר גביעה בערכי יסוד של האקדמיה ובמרכזם "פלורליזם, שוויון וחשיפה לשונה"⁴. קידומן הרשמי של מסגרות אקדמיות לחרדים במתכונת של הפרדה מגדרית הוא שלב נוסף בהתפשטות ההפרדה המגדרית במרחב הציבורי בישראל. עד לפני כשני עשורים הייתה ההפרדה בין נשים לגברים נוהג שאפיין את התנהלות החברה החרדית בעיקר בזירות פנים-קהילתיות בלבד כגון בבתי כנסת, באולמות אירועים או במסגרות חינוך של מערכת החינוך החרדי. עם זאת, החל מסוף שנות התשעים אנו עדים להתפשטות ההפרדה המגדרית לזירות חדשות במרחב הציבורי, תוך שמה שהיה בעבר בעיקרו עניין פנימי של הקהילה החרדית הופך לסוגיה, שבה המדינה ומוסדותיה נוטלים חלק פעיל בהסדרה, באכיפה ואפילו במימון של ההפרדה בין נשים לגברים.

כך למשל, עשרות קווי תחבורה ציבורית המשרתים בעיקר את הציבור החרדי פועלים היום בישראל מכוח פסיקה של בית המשפט העליון, במתכונת של מה שמוגדר "הפרדה מרצון"⁵. בקווים אלה נפתחת הדלת האחורית של האוטובוס לעליית נשים על מנת לאפשר לגברים ולנשים לעלות בנפרד לאוטובוס ולשמר הפרדה מגדרית גם בחלל האוטובוס – גברים מלפנים נשים מאחור. בצבא, לצד מסלולים בהפרדה מגדרית מלאה לחיילים חרדים,

2 התכנית הרב-שנתית של מל"ג/גות"ת להרחבת הנגישות של ההשכלה הגבוהה לאוכלוסייה החרדית – תשע"ז-תשפ"ב 18, ס' 48.1 (2017) (להלן: "תוכנית החומש השנייה").

3 החלטה 617/12 של המועצה להשכלה גבוהה "אישור נוהל בדיקת תכניות אקדמיות להוראה במסגרות החרדיות" 17 (10.12.2013) (להלן: החלטה 617/12).

4 ישי פרנקל ורביד עומסי "הרחבת הנגישות של ההשכלה הגבוהה לאוכלוסייה החרדית בחומש הבא – טיוטת עקרונות המדיניות, לקראת אישור התכנית הרב שנתית להשכלה הגבוהה, תשע"ז-תשפ"א" 3, ס' 2.2 (המועצה להשכלה גבוהה, 2016) (להלן: פרנקל ועומסי).

5 בג"ץ 746/07 רגן נ' משרד התחבורה, פ"ד סד 530 (2), פס"ל לפסק דינו של השופט (כתוארו אז) רובינשטיין (2011) (להלן: עניין רגן); בדיון בוועדה לקידום מעמד האישה לפני שנים ספורות העריך נציג משרד התחבורה כי כיום פועלים כ-50 קווים כאלה ברחבי הארץ. שחר הולקורן "הפרדה בין נשים לגברים? 'אין דבר כזה נקודה'" <https://goo.gl/mfY9De>, 25.8.2014

מאפשרת פקודת השירות המשותף לכל החיילים הדתיים המשרתים ביחידות לוחמות מעורבות לבקש לשרת במסגרת נפרדת שאין בה נשים ברמת הפלוגה.⁶ תוכנית הכשרה מקצועית לאקדמאים חרדים בשירות הציבורי החלה לפעול בתחילת שנת 2018 בתנאים של הפרדה מגדרית. למחזור הראשון התקבלו גברים חרדים בלבד, מבלי שנפתחה במקביל תכנית לנשים חרדיות, ובית הדין הארצי לעבודה ובית המשפט העליון נתנו אור ירוק להמשך הפעלתו של המחזור הראשון של התוכנית במתכונת זו.⁷

מאמר זה מתמקד בהתפשטות ההפרדה המגדרית למוסדות להשכלה גבוהה, ומצביע על הקשר שבין תהליך זה לבין תהליכים דומים, שהתרחשו בשני העשורים האחרונים בזירות חדשות נוספות במרחב הציבורי. המאמר מותיר בצד שאלות הנוגעות למידת החוקיות והחוקתיות של תוכניות ההפרדה לחרדים באקדמיה, העומדות בימים אלה לדיון משפטי בבית המשפט העליון במסגרת עתירות לבג"ץ כנגד תוכניות ההפרדה לחרדים,⁸ ואינו דן

6 פ"מ 33.0207 "השירות המשותף" (עודכנה לאחרונה בספטמבר 2016); יגיל לוי "השילוב הרהוי: הצעה לניתוח רב-ממדי של המאבק נשים-דתיים בצה"ל" **המרחב הציבורי** 2, 132 (2008); קארין כרמית יפת ושולמית אלמוג "הדתה, הדרה וצבא: אפס ביחסי מגדר?" **עיוני משפט** לט 243 (2016). להתפתחויות אחרונות בהקשר של הדרת נשים בצה"ל ראה/ראי גם אור קשתי "הפרדה כפינת עישון ואיסור על בגדים קצרים: מפקדים בצבא מאמצים חוקי צניעות מחמירים" **הארץ** 13.7.2018 <https://goo.gl/jiL3FK>.

7 סע"ש (אזורי י-ם) 8822-02-18 **שדולת הנשים בישראל – מדינת ישראל** (פורסם בנבו, 8.4.2018); בר"ע (ארצי) 18-04-36077 **מדינת ישראל – שדולת הנשים** (פורסם בנבו, 15.5.2018); בג"ץ 3515/18 **שדולת הנשים נ' בית הדין הארצי לעבודה** (פורסם בנבו, 15.5.2018). לאחר החלטת בית המשפט העליון הגיעה המדינה לשורה של הסכמות עם שדולת הנשים ביחס למחזורים העתידיים של התוכנית והסכמות אלה קיבלו תוקף של פסק דין. באופן ספציפי נקבע כי מעתה ואילך תפרסם המדינה מכרז מקביל לנשים ולגברים ביחס לכל מסלול הכשרה או תכנית עבודה לחרדים וכי הליכי המיון, הקבלה והשיבוץ בתוכניות אלה יהיו שוויוניים מבחינה מגדרית. המדינה התחייבה גם לפרסם לציבור מראש כל תכנית עתידית, שאמורה להתנהל בהפרדה מגדרית כלשהי. לצד אלה הובהר כי אין בהסכמות אלה כדי לפגוע בטענות הצדדים ביחס לעצם האפשרות לנהל תכנית הכשרה בשירות הציבורי בהפרדה מגדרית מלאה או חלקית. ראה/ראי סע"ש (אזורי י-ם) 8822-02-18 **שדולת הנשים בישראל – מדינת ישראל** (פורסם בנבו, 6.8.2018). לעומת זאת, מכרז של משרד התיירות לקורס הכשרת מורי דרך חרדים בוטל לאחרונה בלחצו של בית המשפט המחוזי. בדיון שהתקיים בעקבות עתירה שהגישה שדולת הנשים, קבע השופט עודד שחם כי "הפרדה היא אפריורית הפליה" וכי משרד התיירות לא הוכיח כי קיימת הצדקה להפרדה. ראה/ראי עת"מ (מחוזי י-ם) 3045-10-17 **שדולת הנשים בישראל נ' משרד התיירות** (פורסם בנבו, 14.2.2018); אור קשתי "בית המשפט קבע שהפרדה היא הפליה והביא לביטול קורס של המדינה" **הארץ** 15.2.2018 <https://goo.gl/liqztJ>.

8 בג"ץ 6500/17 **תירוש נ' המועצה להשכלה גבוהה** (להלן: **עניין תירוש** (2)). עתירה זו היא גלגול שני של עתירה קודמת, שהוגשה בשנת 2014 ונמחקה בהסכמה, תוך שלעותריים, ד"ר יופי תירוש ואנשי ונשות סגל אקדמי נוספים ממוסדות שונים להשכלה גבוהה, נשמרת הזכות להגישה לאחר גיבושה של תוכנית החומש השנייה. ראה/ראי בעניין זה להלן ה"ש 41. העתירה התלויה ועומדת בימים אלה בפני בית המשפט הגבוה לצדק מעלה טענות רבות ומגוונות במישור החוקתי ובמישור המינהלי כנגד חוקיותן של התוכניות הנפרדות לחרדים. הטענה

בהן. במקום זאת, מתמקד המאמר בבחינה ביקורתית של קו הגבול שבין מדיניות ציבורית מנגישה ומשלבת, למדיניות מעודדת הפרדה, ומאיר את התפקיד הבעייתי שממלאת המל"ג כבר כמעט שני עשורים בעיצוב אופיין ודפוסי התפתחותן של התוכניות הנפרדות לחרדים. הטענה היא כי חשיפת התפקיד שממלאים בפועל הגופים האמונים על ההשכלה הגבוהה בישראל בעיצוב, מיסוד ועידוד מרחבי ההפרדה החדשים באקדמיה, מספקת נדבך משלים הכרחי לדיון בחוקיותן וחוקיותן של התוכניות הללו, שכן היא מערערת מושגי יסוד שעליהם נסמכת המדיניות הרשמית בהקשר זה ובמרכזן המשגת ההפרדה המגדרית בהשכלה גבוהה כ"צורך" ולפיכך כ"זכות" של הציבור החרדי.

באופן ספציפי, המאמר טוען שהקושי המרכזי במדיניותה הנוכחית של המל"ג הוא שהיא מבוססת על הבנה מוגבלת של תפקיד המשפט והמדיניות הציבורית בהקשרים רב-תרבותיים. הבנה מוגבלת זו אינה ייחודית להקשר הישראלי. היא חלק בלתי נפרד מהנחות היסוד של הגל הראשון של שיח הזכויות הרב-תרבותי שעלי מתבססת העמדה הישראלית בסוגיית ההפרדה המגדרית. מכוחן של הנחות יסוד אלה, המשפט והמדיניות הציבורית נתפסים ככלי למתן מענה מוסדי לצרכים דתיים ותרבותיים קבועים מראש של קבוצת מיעוט כזו או אחרת. תפקידה של המדינה ביחס לקבוצות מיעוט דתיות מוגדר אפוא באופן רשמי כתפקיד שבמרכזו שימור של מרחב תרבותי-דתי סטטי נתון וזאת כנגזרת הכרחית של הזכות לתרבות של אותה קבוצה. כך, בהקשר הישראלי ומכוחה של העמדה הרב-תרבותית, ההפרדה המגדרית מוצגת ככזו המצויה בליבת הזהות התרבותית של הקהילה החרדית ולפיכך המל"ג נדרשת להתאים את המרחב האקדמי ולהנגישו לצרכים נתונים וקבועים מראש של קהילה זו. ההתייחסות לתרבות המיעוט החרדי היא אפוא התייחסות מונוליתית וסטטית המניחה קיומו של מרחב תרבותי-חרדי נתון שהוא רלוונטי לקהילת מיעוט הומוגנית ביסודה. בהתאם, נגזרת מכך תפיסה צרה של תפקיד המדינה, המצויה במעמד של מתבוננת מהצד על תרבותה של קבוצת המיעוט החרדי ומחויבת להתאים את המרחב הציבורי למה שמוצג ונתפס כפרקטיקה תרבותית-דתית נוהגת ומבוססת היטב בקרב בני ובנות הקבוצה. עם זאת, בפועל, בחינה ביקורתית של האופן שבו צמחו תוכניות ההפרדה באקדמיה חושפת תמונה מורכבת בהרבה, המערערת על הנחות אלה באשר ליחסים שבין המדינה לתרבות המיעוט החרדי. באופן ספציפי מתבררים בהקשר זה שני ממצאים מהותיים מרכזיים. ראשית, מתברר כי התוכניות האקדמיות הנפרדות הראשונות לחרדים גובשו והחלו לפעול באישור ובמימון ציבורי זמן רב לפני שהגופים הממונים על ההשכלה הגבוהה בישראל גיבשו

המרכזית היא שהסדרי ההפרדה בתוכניות האקדמיות המיוחדות לחרדים המתקיימים בחסותה של המל"ג, אם מכוח אישור מפורש ואם מכוח עצימת עיניים, פוגעים שלא כדין בזכויות החוקתיות לכבוד האדם ולשוויון, אינם מצויים בגדר סמכותה של מל"ג וחורגים בצורה קיצונית ממתחם הסבירות. זמן קצר לאחר הגשתה של עתירה זו הוגשה עתירה נגדית לבג"ץ על ידי פורום קהלת, ואחרים. העתירה הנגדית מבקשת מבית המשפט להורות דווקא על הרחבתן של התוכניות הנפרדות לציבורים דתיים נוספים, שאינם בוגרי החינוך החרדי, אולם חפצים ללמוד בהפרדה, וכן להרחיב תוכניות אלה גם לתארים מתקדמים. כמו כן מבקשת העתירה הנגדית שהחלטה להגביל את ההפרדה המגדרית לכיתות הלימוד תבוטל ובמקומה ניתן יהיה לקיים הפרדה מגדרית במתקנים ובמרחבים נוספים של הקמפוס. ראה/ראי בג"ץ 8683/17 פורום קהלת נ' המועצה להשכלה גבוהה (להלן: עניין קהלת).

חזון ברור ביחס למהותן של תוכניות אלה, מטרתן, קהל היעד שלהן וגבולות המותר והאסור בעניין הפרדה מגדרית. התוצאה של מצב דברים זה היא היפוך יוצרות בעייתי, שכחלק ממנו התבסס תחילה והתעצב שדה ההפרדה ורק אחר כך נקבעה מדיניות רשמית להסדרתו. וכך, אף שבמקור היה החזון התיאורטי של המל"ג חזון של הנגשה ושילוב הדרגתי של חרדים במסגרות אקדמיות רגילות, בפועל, בהיעדר יד מכוונת, גובשו התוכניות הנפרדות לחרדים על בסיס מודל של הפרדה מוחלטת, שאין בה כל מהלך הדרגתי של שילוב. שנית, מתברר כי להיעדרה ואחר כך לגיבושה של מדיניות רשמית בעניין תוכניות ההפרדה הייתה השפעה דינמית על עיצובו של שדה ההפרדה. משמע, המסגרות האקדמיות הנפרדות, שהחלו לפעול בחסות המל"ג לפני כמעט שני עשורים, לא רק נתנו מענה לצרכים קיימים של הציבור החרדי, אלא גם עיצבו את דפוסי ההשתלבות של הציבור החרדי במוסדות להשכלה גבוהה. התוצאה היא מדיניות ציבורית שלאורך השנים מעורדת ומקדמת באופן פעיל את עצם קיומה של הפרדה מגדרית מוחלטת בתוכניות האקדמיות לחרדים, ומשפיעה גם על מידת התמיכה בתוכניות אלה בקרב הציבור החרדי. כמו בזירות אחרות במרחב הציבורי, שבהן קיבלה ההפרדה המגדרית הכשר מוסדי, גם בהקשר האקדמי נחשף הגבול הדק שבין הכרה בצורך תרבותי קיים של הציבור החרדי, לבין התערבות פעילה בעיצוב צרכיו והעדפותיו של ציבור זה. למעשה, מערכת היחסים ארוכת השנים שבין מדינת ישראל לבין המיעוט החרדי החי בתוכה, מאירה באופן ביקורתי את הקשר הבעייתי שבין מאפייניה ומנהגיה של החברה החרדית לבין חקיקה ומדיניות ציבורית, וממחישה עד כמה מושגים כמו "תרבות" או "צורך תרבותי" הם מושגים דינמיים שלא ניתן לנתקם מהתפתחויות משפטיות. תוכנות ביקורתיות אלה, חשוב לציין, מתיישבות עם התפתחויות מאוחרות יותר בכתביה האקדמית על רב-תרבותיות, המערערות כיום על התפיסה הסטטית והמונוליתית של תרבות המיעוט, ומאירות היבטים דינמיים של שינוי והשפעות חיצוניות הממלאים תפקיד בעיצובן המתמיד של תרבויות מיעוט. את המקרה הישראלי חשוב אפוא לנתח ולהבין בהקשרן של התפתחויות ביקורתיות בשיח הרב-תרבותי, המסיטות את הדיון ברב-תרבותיות ממושגים סטטיים של "תרבות" ו"צורך" לעבר מה שאני מציעה לכנות "תפיסה דינמית של רב-תרבותיות".

חלקו הראשון של המאמר משרטט את ההתפתחויות המרכזיות בפרויקט הנגשת ההשכלה הגבוהה לחרדים כפי שהוא מקודם על ידי המל"ג זה שני עשורים ומאיר את תוצאותיו הבעייתיות בפועל של פרויקט זה. חלק זה חושף את הפער שבין חזון ההנגשה המקורי של המל"ג, שבמרכזו שילוב הדרגתי של הציבור החרדי במסלולים אקדמיים רגילים, לבין המציאות בפועל, שנוצרה בשטח, ומסביר כיצד פער זה הוא תוצר של היפוך היוצרות: קודם התבסס והתעצב שדה ההפרדה ורק אחר כך גובשה מדיניותה הרשמית של המל"ג להסדרתו של שדה זה. התוצאה הסופית היא תהליך מתמשך, שבו המל"ג מגיבה להתפתחויות בעניין התוכניות הנפרדות לחרדים ולא מובילה אותן, ואגב כך נרשמת נסיגה הדרגתית מעקרונות היסוד שעמדו ביסוד חזון ההנגשה המקורי ובמרכזו החזון של שילוב מדורג. החלק השני של המאמר קושר בין התמיכה המוסדית בתוכניות האקדמיות הנפרדות לחרדים לשינויים תיאורטיים בשיח הזכויות הליברלי שבמרכזו עלייתה של העמדה הרב-תרבותית. חלק זה מאיר כיצד שינויים אלה מהווים נקודת מוצא הכרחית להבנת השינוי הדרמטי שחל בהתייחסות המדינה להפרדה המגדרית במרחב הציבורי בישראל. במיוחד מתמקד חלק זה בניתוח ביקורתי של התפשטות ההפרדה המגדרית לתחבורה ציבורית החל מסוף שנות

התשעים, שזכתה להכשר חלקי בפסיקתו של בית המשפט העליון באמצעות המשגתה כ"צורך" המצוי בליבת הזהות החרדית, המצדיק ואפילו מחייב הכרה והתחשבות. חלק זה מבהיר כיצד התפתחויות ביקורתיות בכתובה האקדמית על רב-תרבותיות, המאתגרות את הנחות היסוד של השיח הרב-תרבותי הקלאסי ומניחות בסיס למה שאני מכנה "תפיסה דינמית של רב-תרבותיות", שופכות אור מורכב ובעייתי על תהליכים עכשוויים של מיסוד ההפרדה המגדרית במרחב הציבורי בכלל ובזירה האקדמית בפרט. חלקו השלישי של המאמר חוזר להתמקד בפרויקט הרגל הנוכחי של המל"ג להנגשת ההשכלה הגבוהה לציבור החרדי, ומציע בחינה מחדשת של פרויקט זה בעזרת "תפיסה דינמית של רב-תרבותיות". מול העמדה הרשמית של המל"ג המציגה את פרויקט ההפרדה ככזה העומד בשלושה תנאים מרכזיים שהם הכרה, זמניות ויולונטריות, מציג חלק זה ניתוח ביקורתי אלטרנטיבי, המטיל ספק של ממש בהתקיימותם בפועל של תנאים אלה.

לסיכום מציג המאמר שלוש אלטרנטיבות מצומצמות יותר לפרויקט ההפרדה הנוכחי, המתיישות בצורה ראויה יותר עם חזון ההנגשה והשילוב המקורי. המאמר גם חושף בחלקו המסכם נתונים רלוונטיים ביחס לדפוסי השכלה ותעסוקה בקרב חרדים אמריקאים, המוכיחים כי הרעיון של הנגשת ההשכלה הגבוהה לחרדים ושילובם בשוק העבודה באמצעות מתווה של שילוב ולא של הפרדה אינו רק חזון תיאורטי ראוי, אלא גם מציאות בת מימוש, שכבר מתקיימת מעבר לים.

א. פרויקט הנגשת ההשכלה הגבוהה לחרדים יוצא לדרך: בין חזון למציאות

1. חזון של הנגשה

אף שמסמכי המל"ג השונים, העוסקים בסוגיית גיבושן של תוכניות אקדמיות נפרדות לנשים ולגברים, מצביעים על שנת 2000 כשנה שבה החלו הגופים הממונים על ההשכלה הגבוהה בישראל לעסוק בסוגיה זו, בפועל, המסגרת האקדמית הראשונה לציבור הדתי שפעלה בתנאים של הפרדה מגדרית ומגזרית, באישור ובמימון המל"ג, הוקמה הרבה קודם לכן. בשנת 1969 הוקם בית הספר הגבוה לטכנולוגיה – בג"ט, שהפך מאוחר יותר למרכז האקדמי לב. בג"ט לא הוקם כמסגרת ייעודית לחרדים, אף שפעל מאז הקמתו בתנאים של הפרדה מגדרית, אלא פנה לציבור דתי רחב יותר. הקמפוס הראשון לגברים בלבד הוקם בירושלים על בסיס העיקרון של שילוב לימודי השכלה גבוהה בתחום הטכנולוגיה עם לימודי קודש במתכונת ישיבה גבוהה.⁹ בג"ט זכה למעמד של מוסד להשכלה גבוהה מוכר ומתוקצב בשנת 1980.¹⁰ בשנת 2000 קיבל הרעיון של מסגרות אקדמיות נפרדות לגברים ונשים תנופה כאשר עסקנים בציבור החרדי יזמו והקימו, באישורן של המל"ג והות"ת (הוועדה לתכנון ולתקצוב) ובתקצוב ציבורי, שתי מכללות חרדיות – מכללת מבח"ר בבני ברק והמכללה החרדית

9 נתונים על המרכז האקדמי לב ניתנים לצפייה באתר המרכז, בקישור: <https://goo.gl/aVXrYL>.

10 ראה/ראי באתר המועצה להשכלה גבוהה, בקישור: <https://goo.gl/y76QiC>.

בירושלים.¹¹ מכללות אלה כונו "פלטפורמות", שכן הן היוו פלטפורמה ללימודים אקדמיים שהתקיימו בהן בחסות מוסדות אקדמיים מוכרים, שהמרכזיים בהם היו אוניברסיטת חיפה ואוניברסיטת בר-אילן.¹² במקביל הקים המרכז האקדמי לב באותה תקופה שני קמפוסים נפרדים חדשים לנשים בלבד: קמפוס טל בירושלים וקמפוס לוסטיג בכני ברק.¹³ נוסף על כך, נתנה המל"ג בשנים אלה אישור להקמתם של קמפוסים ייעודיים לחרדים, שהוקמו במכללות פרטיות בלתי מתוקצבות.¹⁴ הדוגמה הבולטת היא הקמפוס החרדי של מכללת קריית אונו, שהחל לפעול בשנת 2001 ולהעניק תארים לחרדים בתחומים של משפטים ומנהל עסקים.¹⁵ בשנת הלימודים התשע"א (2010–2011) כבר למדו 6,149 סטודנטים דתיים וחרדים במסגרות ייעודיות לחרדים, שפעלו בתנאים של הפרדה מגדרית.¹⁶ יותר מ-40% מהם למדו במכללות הפרטיות הבלתי מתוקצבות ובעיקר בקמפוס החרדי של המרכז האקדמי אונו.¹⁷ שאר הסטודנטים התחלקו בחלקים שווים פחות או יותר בין שתי ה"פלטפורמות" לבין המרכז האקדמי לב.¹⁸

רק בשנת 2010 גובשה לראשונה בשיתוף פעולה בין ות"ת למשרד האוצר תוכנית רב-שנתית לקידום ההשכלה הגבוהה בישראל ובה התייחסות ספציפית לסוגיית הנגשת ההשכלה הגבוהה למיעוטים ולחרדים. ברקע של התפתחויות אלה עמדה הצטרפותה של מדינת ישראל לארגון מדינות ה-OECD באותה שנה. דו"ח של ה-OECD על ישראל, שפורסם לקראת קבלתה לארגון קבע כי שיעור העוני במדינה הוא הגבוה מכל מדינות הארגון ונובע משיעור השתתפות נמוך בשוק העבודה בעיקר בקרב המגזר החרדי והערבי.¹⁹ הדו"ח המליץ כי ישראל תנקוט צעדים לשיפור מעמדם של מגזרים אלה בשוק העבודה.²⁰ החלטת ממשלה ברוח הזו

11 נעמה טשנר נתונים על מוסדות לימוד אקדמיים לציבור החרדי 2 (הכנסת, מרכז מחקר ומידע, 2014) (להלן: טשנר). מכללת מבח"ר בכני ברק הוקמה לפי פרסום בדף הבית שלה (<https://goo.gl/Y9h9kS>) על ידי ד"ר הרב פוס ז"ל ש"יזם את הקמת המכללה כדי לתת מענה ללימודים אקדמיים המותאמים לציבור החרדי בהפרדה מלאה"; המכללה החרדית בירושלים, שפעלה עד שנת 2017 ואז נסגרה, הוקמה ביוזמתה של עדינה בר שלום. ראה/ראי ירון סקופ "המכללה לחרדים של עדינה בר שלום תיסגר בשל מיעוט סטודנטים וגירעון" הארץ 2.11.2016. <https://goo.gl/iSJ9tD> (להלן: סקופ).

12 "תוכנית החומש הראשונה", לעיל ה"ש 1, בעמ' 8.

13 לעיל ה"ש 9.

14 טשנר, לעיל ה"ש 11, בעמ' 2.

15 שם.

16 "תוכנית החומש הראשונה", לעיל ה"ש 1, בעמ' 7.

17 גלעד מלאך, לי כהנר ואיתן רגב תכנית החומש של מל"ג-ות"ת לאוכלוסיה החרדית לשנים תשע"ב-תשע"ו – מחקר הערכה והמלצות לחומש הבא (תשע"ז-תשפ"א) 3 (2016) (להלן: מלאך, כהנר ורגב).

18 שם.

19 מבקר המדינה דו"ח שנתי 62 – לשנת 2011 ולחשבונות שנת הכספים 2010 – בנושא פעולות הממשלה לעידוד השתלבות המגזר החרדי בשוק העבודה 1037 (2012).

20 שם.

התקבלה ביולי 2010.²¹ מסמך החלטה של הות"ת בנושא "הנגשת ההשכלה הגבוהה למגזרים ייחודיים", שפורסם בדצמבר 2011 הציג בפעם הראשונה בצורה מפורטת תוכנית רב-שנתית להנגשת ההשכלה הגבוהה למיעוטים ולחרדים.²² תוכנית זו ידועה בכינוי "תוכנית החומש הראשונה". ההנחה המוצהרת של התוכנית הייתה כי קבוצות אלה נמצאות זה זמן רב בתת-ייצוג שיטתי וחמור בהשכלה הגבוהה ביחס לחלקן באוכלוסייה וכי ההשכלה הגבוהה היא האמצעי העיקרי לניידות כלכלית-חברתית בישראל.²³ לאור חשיבות הנושא, כפי שהוצגה בהחלטת הממשלה הרלוונטית, הוקצו לו משאבים ייעודיים.²⁴ עם זאת, כפי שמגלה מסמך ההחלטה של התוכנית, המצוטט בתחילת המאמר, העמדה העקרונית הייתה כי יש הבדל עקרוני בין הקבוצה החרדית לבין קבוצות מיעוט אחרות (ערבים, דרוזים, וברואים) בשל הצורך הייחודי של הציבור החרדי בהפרדה מגדרית. מסמך ההחלטה הסביר כי מה שעומד על הפרק הוא זכותו של הציבור החרדי לשוויון הזדמנויות, שכן פערי הידע הקדם-אקדמיים והחסמים התרבותיים המאפיינים ציבור זה, מחייבים לימודים במסגרות נפרדות ומתאימות לפחות בשלב הראשון של הלימודים האקדמיים.

בהמשך לדברים הללו הוחלט בתוכנית החומש הראשונה על הקמתן של מסגרות אקדמיות חדשות לחרדים, בנוסף למסגרות הנפרדות שכבר פעלו באותה עת. המטרה הייתה שהמסגרות הנפרדות החדשות תפעלנה ליד מוסדות להשכלה גבוהה מוכרים ומתוקצבים, תוך "מציאת דרך המלך בין הפרדה לשילוב".²⁵ באופן ספציפי נקבעו בשלב זה שלושה קריטריונים מרכזיים להפעלתן של מסגרות אלה: שמירה על רמה אקדמית, הגבלת התוכניות הנפרדות לתואר ראשון בלבד וצמצום מינימלי של קהל היעד שיהיה רשאי ללמוד במסגרות אלה.²⁶ בהתאם לכך נכללה בתוכנית בפעם הראשונה הגדרה מדויקת של קבוצת האוכלוסייה שרשאית להירשם למסגרות הייחודיות לחרדים, שהגבילה קבוצה זו רק לבוגרי מערכת החינוך החרדית.²⁷ כאמור, המטרה הייתה לאפשר לימודים בהפרדה מגזרית ומגדרית רק לחרדים וחרדיות, שבשל פערי ידע קדם-אקדמי בינם לבין בוגרי מערכת החינוך הממלכתית והממלכתית-דתית, ובשל הכרלים תרבותיים, שילובם במערכת ההשכלה הגבוהה נתפס והוצג ככזה שעלול להסתיים בכישלון.²⁸ עם זאת, ברוח העיקרון של "מציאת דרך המלך שבין הפרדה לשילוב" הוסיף מסמך ההחלטה וקבע: "הצורך במסגרת נפרדת פוחת ככל

- 21 החלטה 1994 של הממשלה ה-32 "הצבת יעדי תעסוקה לשנים 2010-2020" (15.7.2010).
- 22 "תוכנית החומש הראשונה", לעיל ה"ש" 1. המסמך נושא בטעות תאריך לועזי של שנת 2012. להבהרה בעניין זה ראה/ראי ס' 5 ב"תוכנית החומש השנייה", לעיל ה"ש" 2.
- 23 פרנקל ועומסי, לעיל ה"ש" 4, בעמ' 3.
- 24 שם, ס' 1.1.
- 25 "תוכנית החומש הראשונה", לעיל ה"ש" 1, בעמ' 10.
- 26 פרנקל ועומסי, לעיל ה"ש" 4, בעמ' 5-6.
- 27 באופן ספציפי נקבע תחת הכותרת של הגדרת חרדי: "בנים: התלמיד למד מכיתה ט' עד י"ב במוסד חינוך תרבותי ייחודי כהגדרתו בחוק מוסדות חינוך תרבותיים ייחודיים, תשס"ח-2008, או במוסד בעל אורחות דת ותפיסת עולם חרדית, המצוי בפיקוח אחר של משרד החינוך. בנות: התלמידה למדה מכיתה ט' עד כיתה י"ב במוסד בעל אורחות דת ותפיסת עולם חרדית, המצוי בפיקוח של משרד החינוך". "תוכנית החומש השנייה", לעיל ה"ש" 2, בעמ' 4, ס' 9.
- 28 שם, בעמ' 4, ס' 10.

שהסטודנט החרדי מתקדם בלימודים. על כן יש לשקול לקיים חלק מהלימודים בשנה השלישית במסגרות רגילות (בפרט בקורסי בחירה עם מעט משתתפים). לימודי תארים מתקדמים יתקיימו בכל מקרה אך ורק במסגרות רגילות.²⁹

משמע, חזון ההנגשה המקורי כפי שגובש בתוכנית החומש הראשונה היה חזון של שילוב מדורג. המטרה הייתה לצמצם בהדרגה את מסגרות ההפרדה ולעבור ללימודים אקדמיים במתכונת רגילה לפחות בחלק מקורסי השנה השלישית לתואר הראשון. יתרה מזו, בכל מקרה נקבע כי ההפרדה המגדרית תוגבל אך ורק לתואר הראשון. למען הסר ספק הדגיש מסמך ההחלטה של תוכנית החומש הראשונה כי "החלטה זו חלה על כל תוכניות הלימודים למגזרים ייחודיים, כאמור במסמך, קיימות וחדשות, בכל המוסדות להשכלה גבוהה (מתוקצבים ושאינם מתוקצבים)".³⁰ ביחס לפלטפורמות הקיימות – שתי המכללות החרדיות שפעלו בבני ברק ובירושלים בחסות מוסדות אקדמיים מוכרים – נקבע כי "הכללים הופכים ליעדים שיש לחתור אליהם באופן הדרגתי, ובלי לפגוע בתפקוד ובקיימות של מסגרות אלו".³¹ בינואר 2012 אימצה המל"ג את מסמך ההחלטה של ות"ת³² והתוכנית הרב-שנתית הראשונה להנגשת ההשכלה הגבוהה לציבור החרדי יצאה באופן רשמי לדרך.

בהמשך לתוכנית זו וכתוצר ישיר שלה הוקמו בין השנים 2012 ל-2015 ארבע עשרה מסגרות אקדמיות ייעודיות חדשות לחרדים, הידועות בכינוי מח"רים (מסגרות לחרדים).³³ במקביל גובש נוהל מפורט לאישור וביקת התוכניות הנפרדות בכל המסגרות החרדיות, כולל הפלטפורמות. נוהל זה חזר והדגיש את הצורך בהקפדה יתרה על עמידה בקריטריונים הקשיחים להפעלת המסגרות הנפרדות לחרדים ובכלל זה הגבלת קהל היעד לבוגרי החינוך החרדי בלבד וכן הקפדה על העיקרון שלא תתאפשר פתיחת תוכניות בהפרדה לתואר שני. עם זאת, ברוח ההחלטה שלא לפגוע בתפקוד ובקיימות של הפלטפורמות, שכבר הפעילו באותה עת באישור ובמימון ציבורי מערך נרחב של תוכניות אקדמיות בהפרדה, הנוהל החדש הוחל רק על תוכניות אקדמיות חדשות בפלטפורמות, שטרם קיבלו אישור.³⁴

בשנת 2012 הוקמה גם תוכנית להלוואות ומלגות לסיוע בשכר לימוד לסטודנטים חרדים בהשכלה הגבוהה.³⁵ במקור יועדה תוכנית הסיוע הכספי לגברים בלבד,³⁶ בשל שיעורם הנמוך יחסית (שליש) בקרב כלל הסטודנטים החרדים ובקרב כלל העובדים במשק ובשל הרצון

29	שם, בעמ' 3, ס' 5.
30	"תוכנית החומש הראשונה", לעיל ה"ש 1, בעמ' 16.
31	"תוכנית החומש השנייה", לעיל ה"ש 2, בעמ' 3.
32	טשנר, לעיל ה"ש 12, בעמ' 2.
33	פרנקל ועומסי, לעיל ה"ש 4, בעמ' 5.
34	החלטה 617/12, לעיל ה"ש 3.
35	"תוכנית החומש השנייה", לעיל ה"ש 2, עמ' 8 (ס' 20). על פי התוכנית, כל סטודנט חרדי שעומד בקריטריונים שנקבעו, זכאי לקבל הלוואה בגובה שכר הלימוד הנהוג במוסדות המתוקצבים. לאחר קבלת הזכאות לתואר, הופך חלק מההלוואה למלגה, כאשר החלק היחסי של המלגה נקבע בהתאם לתחום הלימוד. בתחומים יישומיים ונדרשים 70% מההלוואה הופכים למלגה ובתחומים אחרים שיעור המלגה עומד על 40%. ראה/ראי פרנקל ועומסי, לעיל ה"ש 4, בעמ' 7.
36	שם.

של המל"ג להעלות במיוחד ציבור זה על מסלול אקדמי, שבסופו השתלבות משמעותית יותר בשוק התעסוקה.³⁷ כשנה מאוחר יותר הורחבה התוכנית כך שגם נשים חרדיות זכאיות להשתתף בה, תוך שמירת על עדיפות מסוימת לגברים.³⁸ תוכנית ההלוואות והמלגות מסייעת לסטודנטים ולסטודנטיות החרדים ללמוד לתואר אקדמי במוסד אקדמי פרטי או ציבורי לפי בחירתם, ובכך יוצרת הלכה למעשה רובד נוסף של תמיכה ומימון ציבורי של המסלולים האקדמיים הנפרדים, ללא הבחנה בין מוסדות פרטיים לציבוריים.

בשנת 2013 הוגשה עתירה ראשונה לבג"ץ כנגד המל"ג בעניין התוכנית להנגשת ההשכלה הגבוהה לאוכלוסייה החרדית. העותרים, בית הספר "בית שולמית" הנמנה עם זרם החינוך הממלכתי-ידי וכמה מתלמידותיו תקפו את הגדרות המל"ג-ות"ת לאוכלוסיית היעד של המסגרות החרדיות וטענו שהגדרה זו מצמצמת מדי ופוגעת בזכותן של קבוצות חרדיות נוספות להשתלב במסגרות נפרדות אלה.³⁹ בית המשפט העליון מחק את העתירה תוך שהוא קובע ש"אין פירוש הדבר שמדובר בסוף פסוק, והרי הות"ת מצהירה שהדברים יבדקו 'תוך כדי תנועה'. לטעמנו יש מקום לשוב ולבדוק את ההגדרות לקראת שנת הלימודים תשנ"ה, על פי לקחים שיופקו, לרבות הטענות שהשמיעו העותרות ומשיבות הפלטפורמות, [...]".⁴⁰ בשנת 2014 הוגשה עתירה נוספת כנגד תוכניות ההפרדה, שתקפה אותן מהכיוון ההפוך. העותרת ד"ר יופי תירוש, שאליה הצטרפה קבוצה של אנשי ונשות אקדמיה, תקפו את החוקיות והחוקתיות של מסלולי הלימוד הנפרדים לחרדים בטענות של הפליה, היעדר סבירות והיעדר מידתיות והצביעו גם על כך כי אין בנמצא מידע מספק באשר לאמות המידה המופעלות כלפי המוסדות להשכלה גבוהה אשר משתתפים בתוכנית המח"רים כדי להבטיח שוויוניות, פיקוח ובקרה הולמים.⁴¹ גם עתירה זו נמחקה, וגם בהקשר זה הותיר בית המשפט פתח לעותרות להגשת עתירה נוספת וקבע כי תוכנית החומש הבאה "תובא לעיון הרבים ולהערותיהם מבעוד מועד"⁴² ו"תכלול אמות מידה לפעולת האוניברסיטאות והמכללות על

37 מלאך, כהנר ורגב, לעיל ה"ש 17, בעמ' 27. מלאך רגב וכהנר המליצו במחקר הערכה של התוכניות הנפרדות לחרדים, שביצעו לבקשת המל"ג בשנת 2016, להציב את היעד של הגדלת מספרם של הגברים החרדים הלומדים לתואר אקדמי ל-7000 מתוך סך כולל של 19,000 סטודנטים וסטודנטיות חרדים, שילמדו בתוכניות האקדמיות הנפרדות בשנת התשפ"א. שם, בעמ' 27-28.

38 פרנקל ועומסי, לעיל ה"ש 4, בעמ' 7.

39 בג"ץ 5851/13 קושלבסקי נ' המועצה להשכלה גבוהה (פורסם בנבו, 1.10.2013) (להלן: עניין בית שולמית). באופן ספציפי ביקשו העותרים להרחיב את הקריטריון לקבלה למח"רים לבנות חרדיות כך שלא יהיה מוגבל רק למי שהן בוגרות בתי ספר חרדיים על-יסודיים המצויים ב"פיקוח אחר של משרד החינוך", אלא יחול גם על בוגרות של המערכת הממלכתית רחבת.

40 שם, פס' ד לפסק דינו של השופט (כתוארו אז) רובינשטיין.

41 בג"ץ 6667/14 תירוש נ' המועצה להשכלה גבוהה (פורסם בנבו, 19.3.2015) (להלן: עניין תירוש (1)). הטענה המרכזית של העותרים והעותרות הייתה כי התוכניות הנפרדות לחרדים אינן חוקתיות בשל פגיעתן בזכות לשוויון של מרצות שאינן יכולות ללמד בכיתות של גברים ושל סטודנטיות, שמופלות לרעה בהשוואה לסטודנטים גברים בהיבטים שונים של תוכניות אלה כגון תנאי הלימוד, תוכניות הלימוד וההיקף המלגות העומדות לרשותן.

42 שם, פס' ה לפסק דינו של המשנה לנשיאה רובינשטיין.

פי לקחים שיופקו, וכן מידע על מאמצי פיקוח אקטיביים (סוקרים) והתייחסות לתלונות, ותוכנית פיקוח המשכית".⁴³

כפועל יוצא מהחלטה שיפוטית זו, הזמינה המל"ג מחקר הערכה של התוכניות האקדמית לחרדים.⁴⁴ בהתבסס על ממצאי מחקר זה פורסמה טיוטת התוכנית הרב-שנתית לחומש הבא (התשע"ז – התשפ"ב). תוכנית זו שרטטה את עקרונות המדיניות שעליה אמורה להתבסס תוכנית החומש השנייה, והציבור הוזמן להגיש את הערותיו לגבי תוכנית זו.⁴⁵ כותבי המסמך, ישי פרנקל, יור'ר ועדת ההיגוי של מל"ג-ות"ת להנגשת ההשכלה הגבוהה לאוכלוסייה החרדית ורביד עומסי, מנהל פרויקט המח"רים, עמדו על הבעייתיות שבתוכניות ההפרדה מבחינת פגיעתן בערכי יסוד של האקדמיה ובמרכזם "פלורליזם, שוויון וחשיפה לשונה".⁴⁶ הם הכירו בכך ש"ההפרדה מנוגדת גם לתכלית של הכנת סטודנטים לשוק העבודה",⁴⁷ ולפיכך הצהירו כי המטרה היא "ליצור חריג מוגבל בזמן, שהארכתו תישקל מחדש מעת לעת".⁴⁸

לאחר תום השימוע הציבורי ולאור הערות וטענות שהושמעו בו ביקשה המל"ג הבהרות והשלמות מעורכי מחקר ההערכה.⁴⁹ כמו כן, הוזמן בשלב זה סקר עמדות מקיף של הציבור החרדי כלפי לימודים אקדמיים.⁵⁰ נוסח סופי המסכם את התוכנית הרב-שנתית השנייה להרחבת הנגישות של ההשכלה הגבוהה לאוכלוסייה החרדית אושר על ידי הות"ת ביום 5.4.17 ועקרונות אלה זכו כאמור גם לאישור של חברי מל"ג בחודש מאי 2017.⁵¹

אחת המסקנות המרכזיות של מחקר הערכה ושל סקר העמדות שנלווה אליה, שעליה מתבססת תוכנית החומש השנייה היא "שבין 70% עד 80% מהאוכלוסייה החרדית יימנעו מלימודים אקדמיים ללא הפרדה מגדרית",⁵² וכן שנשים חרדיות, יותר מגברים חרדים, מתעקשות על לימודים אקדמיים במסגרות של הפרדה.⁵³ מכוחה של מסקנה זו ההפרדה המגדרית במסגרות אקדמיות לחרדים הוגדרה כ"כורח המציאות",⁵⁴ ואמצעי להגן על שוויון ההזדמנויות של הציבור החרדי, במיוחד נשים. בהתאם נקבע כי יש לחזק ולהרחיב את תוכניות ההפרדה הקיימות על מנת שתוכלנה לקלוט סטודנטים חרדים נוספים. אחד

43 ש.ם.

44 מלאך, כהנר ורגב, לעיל ה"ש 17.

45 פרנקל ועומסי, לעיל ה"ש 4.

46 ש.ם, בעמ' 3, ס' 2.2.

47 ש.ם.

48 ש.ם.

49 גלעד מלאך ולי כהנר "הפרדה מגדרית ומגזרית בלימודים אקדמיים לאוכלוסייה החרדית" (חוות דעת למל"ג-ות"ת, 5.12.2016) <https://goo.gl/Lwmgpm> (להלן: מלאך וכהנר).

50 אסף מלחי "בין השתלבות להיבדלות עמדות הציבור החרדי כלפי לימודים אקדמיים" (סקר עמדות, 2017) <https://goo.gl/du3iuE> (להלן: מלחי).

51 "תוכנית החומש השנייה", לעיל ה"ש 2.

52 ש.ם, בעמ' 16.

53 ש.ם, בעמ' 27.

54 ש.ם, בעמ' 18.

האמצעים המוקצים לתמיכה ביעדי גידול אלה בתוכנית החומש הנוכחית הוא הכפלת התקציב הכספי המוקצה לתוכנית המלגות.⁵⁵

נוסף על כך כוללת התוכנית כמה נדבכים נוספים. ראשית היא מגמישה את קריטריון הזכאות ללימודים במסגרות החרדיות, ומעניקה אישור לסטודנטים שאינם עומדים בהגדרת "חרדי" להשתתף בתוכניות ההפרדה ובלבד ששיעור הלומדים במעמד זה לא יעלה על 10% מכלל הלומדים.⁵⁶ הטענה היא שיש סטודנטים המנהלים אורח חיים חרדי ולכן יש להם מקום בתוכניות אלה גם אם אינם עומדים בהגדרת הזכאות הרשמית. כמו כן, מכריזה התוכנית כי אף שמסגרות ייעודיות לחרדים מוגבלות כרגע לתואר הראשון, ניתן יהיה לשקול מחדש החלטה זו בהתאם לצרכים של הציבור החרדי בלימודי תואר שני.⁵⁷ לצד אלה, מדגישה התוכנית את יסוד "הוולונטריות" המאפיין את ההסדר כולו, הן מבחינת הסטודנטים והסטודנטיות החרדים הרשאים להירשם למסגרות כלליות מעורבות, אם הם חפצים בכך, והן מבחינת המוסדות הציבוריים המתוקצבים להשכלה גבוהה, שגם להם נשמרת החירות לפתוח תוכניות נפרדות לחרדים או להימנע מכך.⁵⁸

ביחס לפגיעה בשוויון המגדרי הכרוכה בהפעלת המסגרות לחרדים, והמתבטאת בין היתר בכך שנשים מרצות אינן מורשות ללמד גברים חרדים, מדגישה תוכנית החומש השנייה שאין מנוס מפגיעה זו שכן "עדיף לאפשר לאוכלוסייה החרדית גישה לאקדמיה באופן זה, מאשר להתנות את ההשכלה כתנאים שרוב הנמנים עם אוכלוסייה זו אינם מוכנים לקבל, ובכך למעשה למנוע מהם השכלה אקדמית, על כל המשתמע מכך".⁵⁹ התוכנית מדגישה כי היקפן הקטן של תוכניות המח"רים יחסית לפעילות האקדמית הכללית במוסד שבחסותו הן פועלות, וכן העובדה שרוב התוכניות הנפרדות הן לנשים, מפחיתות מאוד את הסיכוי להפליה של מרצות בקבלה למוסד.⁶⁰ בכל מקרה, מדגישה המל"ג כי היא לא תאפשר הפליית נשים ותפקח על כך שנשים לא תופלינה בקבלה לעבודה.⁶¹

לסיכום, חזון המל"ג להנגשת ההשכלה הגבוהה לציבור החרדי נשען על שלושה אדנים מרכזיים: כורח, זמניות ווולונטריות. בהתייחס לתוכנית החומש הראשונה, שהסתיימה, קובעת המל"ג כי בשלושת המדדים העיקריים להערכת הצלחת פרויקט הנגשת ההשכלה הגבוהה לחרדים עד כה, שהם גידול במספר הסטודנטים, גידול במספר התוכניות האקדמיות לחרדים ושילוב בשוק העבודה, מדיניות המל"ג הוכיחה עצמה ומהווה הלכה למעשה סיפור הצלחה.⁶²

55 שם, בעמ' 20.

56 מלאך, כהנר ורגב, לעיל ה"ש 17, בעמ' 40.

57 שם, בעמ' 44.

58 "תוכנית החומש השנייה", לעיל ה"ש 2, ס' 38 בעמ' 16.

59 שם, בעמ' 35, ס' 108.

60 שם, בעמ' 31, ס' 89.

61 שם.

62 "תוכנית החומש השנייה", לעיל ה"ש 2, בעמ' 18, ס' 48.

2. מציאות של הפקרה

דומה שהממצא המעניין ביותר העולה מניתוח אופן התפתחותן של התוכניות האקדמיות הנפרדות לחרדים הוא העובדה שחלקן המשמעותי הוקם והחל לפעול זמן רב לפני שהגופים הממונים על ההשכלה הגבוהה בישראל גיבשו חזון ברור ביחס למהותן של תוכניות אלה, מטרתן, קהל היעד שלהן והכללים שצריכים להנחות את פעילותן. ביחס לעשור השנים שחלף בין הקמת הפלטפורמות ועד לגיבושה של תוכנית החומש הראשונה קובעים מסמכי המל"ג השונים, מבלי לפרט, כי בשנים אלה פעלו קובעי המדיניות "בדרך של ניסוי וטעיה".⁶³ התייחסות ראשונה מפורטת יותר למה שהתרחש בפועל בשנים אלה אפשר למצוא במסמך שנשלח מטעם מל"ג-גות"ת בראשית שנת 2014 למרכז המחקר והמידע של הכנסת במענה לבקשה למידע על מוסדות לימוד אקדמיים לחרדים. המסמך מגלה, כי פרויקט ההנגשה התפתח בשנים שבין 2000 ל-2010 "ללא בקרה ופיקוח נאותים וללא מדיניות מוגדרת ומאושרת".⁶⁴ למעט משאבים כספיים ניכרים שהשקיעו המל"ג-גות"ת בקידום פרויקט זה בשנים אלה, בפועל לא בוצע שום ניסיון לכוון את אופן התפתחותו ולפקח עליו.⁶⁵ אחת התוצאות של מצב דברים זה, שעליה עומד מסמך המידע של המל"ג, היא שלפחות מחצית מהלומדים בפלטפורמות באותה תקופה לא היו כלל בוגרים של מערכת החינוך החרדית. המסמך חושף כי בעשור הראשון הפכו הפלטפורמות להיות "מסלול עוקף לקבלה לתוכניות לימודים מבוקשות עבור סטודנטים שאינם חרדים".⁶⁶ סטודנטים אלה ניצלו את תנאי הקבלה הנמוכים בפלטפורמות, שהותאמו לרמת הידע של בוגרי החינוך החרדי והיו לפיכך מקלים בצורה משמעותית יחסית לתנאי הקבלה במוסד האם.⁶⁷ המסמך מוסיף ומסביר כי למוסדות האקדמיים נותני החסות ולפלטפורמות עצמן היה "אינטרס כלכלי"⁶⁸ להגדיל את מספר הסטודנטים ללא הקפדה על הגדרה כלשהי, שכן הם תוקצבו על כל סטודנט נוסף "מתקציב ייעודי לאוכלוסייה החרדית".⁶⁹ "הגדלת הכיתות" אפשרה אפוא למפעילי התוכניות הנפרדות להגדיל את ההכנסות "ללא כל שינוי בהוצאות".⁷⁰ תוצאה נוספת של מצב דברים בעייתי זה, שעליה עמדה המל"ג במועד מאוחר יותר, הייתה ש"ההפרדה המגדרית בהשכלה הגבוהה גלשה למגזרים שמל"ג כלל לא התכוונה אליהם".⁷¹

63 ש.ם, בעמ' 2, ס' 2.

64 טשנר, לעיל ה"ש 11, בעמ' 4 למסמך ות"ת המצורף כנספח לדו"ח זה.

65 ש.ם.

66 ש.ם.

67 ש.ם. המסמך מסביר כי תנאי הקבלה הנמוכים יותר בפלטפורמות נועדו להקל על חרדים שהגיעו לפתחה של ההשכלה הגבוהה עם פערי ידע משמעותיים בהשוואה לבוגרי מערכת החינוך הממלכתית והממלכתית דתית.

68 ש.ם.

69 ש.ם.

70 ש.ם.

71 "תוכנית החומש השנייה", לעיל ה"ש 2, ס' 125 בעמ' 38.

מתברר אם כן כי בעשור הראשון לפעילותן (2000-2010), פעלו הפלטפורמות באופן שאינו מתיישב עם חזון ההנגשה ואינו מקדם אותו, חזון שגובש בדיעבד רק בשנת 2011.⁷² גם במסגרות החרדיות הנוספות שפעלו באותה תקופה, כגון בג"ט או הקמפוס החרדי של מכללת אונג, הייתה חריגה משמעותית מההגדרה של "מיהו חרדי". מחקר ההערכה של התוכניות הנפרדות לחרדים, שבוצע לבקשת המל"ג בראשית שנת 2016 לקראת הצגת טיוטת תוכנית החומש השנייה להערות הציבור, העריך כי בעת אישורה של תוכנית החומש הראשונה כ-30% מכלל הלומדים במסגרות אלה לא עמדו בתנאי הסף הרשמיים שנקבעו.⁷³ מסמך המל"ג, שנשלח בזמנו לכנסת, מצדיק מצב דברים זה בטענה שהוא היה צפוי בהתחשב בכך שהמדובר היה בתוכניות "בבנייה ובהתהוות",⁷⁴ אולם ניתן לחלוק על הסבר זה. בפועל נראה שלא היה כל מהלך של "בנייה והתהוות" בין שנת 2000 לשנת 2010 מצידם של הגופים האמונים על ההשכלה הגבוהה בישראל, שכן למעט הזרמת כספי ציבור לתוכניות הנפרדות לחרדים, שפעלו בחסות או במסגרת מוסדות להשכלה גבוהה מתוקצבים, לא עשו המל"ג והות"ת דבר בשנים אלה ביחס להכוונת אופן התפתחותן של התוכניות הללו. למעשה, נראה שבתקופה הרלוונטית לא הייתה לגופים ציבוריים אלה שום תפיסת עולם ברורה ביחס לתוכניות האקדמיות הנפרדות לחרדים, והתנהלותם התאפיינה בהשלמה בשתיקה עם התפתחויות בשטח, ללא יוזמה או הובלה. שתי המכללות החרדיות שקיבלו את אישורה של המל"ג לפעול במעמד של פלטפורמות בשנת 2000, הוקמו כאמור כחלק מיוזמה של עסקנים בתוך הקהילה החרדית,⁷⁵ והשלוחה החרדית של מכללת קריית אונג הוקמה כחלק מיוזמה פרטית של מכללה פרטית. מתן האישורים לפעילותן של מסגרות אלה בתנאים של הפרדה מגדרית ומגזרית לא לווה אפוא בשום הכוונה או פיקוח ציבורי והמל"ג והות"ת הותירו לגופים המקימים חירות מוחלטת לעצב מסגרות נפרדות אלה לפי ראות עיניהם ובהתאם לאינטרסים המוסדיים והכלכליים שלהם.

במצב דברים זה, חלקו הגדול של קהל היעד שאותו שירתו בפועל המסגרות המיוחדות לחרדים לא נמנה כאמור עם הציבור שאליו כיוונה המל"ג, ולימודים אקדמיים בתנאים של הפרדה מגדרית הפכו להיות נחלתן של קבוצות נוספות באוכלוסייה, באופן שעמד בסתירה גמורה לרציונל המקורי שבגיננו ניתנו מלכתחילה אישור ומימון למסגרות אלה.⁷⁶ יתרה מזו, גם טיבה של ההפרדה המגדרית, היקפה וגבולות המותר והאסור בהקשר זה

72 ש.ם.

73 מלאך, כהנר ורגב, לעיל ה"ש 17, בעמ' 7.

74 טשנר, לעיל ה"ש 11, בעמ' 4 למסמך ות"ת המצורף כנספח לדו"ח זה.

75 לעיל ה"ש 11 והטקסט הנלווה.

76 מעניין לציין כי כל הנתונים הרלוונטיים של המל"ג בהקשר זה מתעלמים מהמציאות המיוחדת של המרכז האקדמי לב, שהחל כאמור לפעול כמוסד אקדמי לגברים בלבד כבר בשנת 1969 וקיבל הכרה של מוסד להשכלה גבוהה מתוקצב בשנת 1980. הקמפוס לגברים כמוסד זה פתוח במוצהר לסטודנטים מכל "גוני הקשת של הציבור הרתי". ראה/ראי בקישור <https://goo.gl/GedvHv>. אם כן, עקרון הלימודים האקדמיים בהפרדה מגדרית אינו מוגבל כלל למסגרות הייעודיות לחרדים, ומתקיים כמוסד מוכר ומתוקצב להשכלה גבוהה כבר שנים רבות. אין זה ברור אפוא כיצד מציאות זו מתיישבת עם הכללים והמגבלות שקבעה המל"ג ביחס לקהל היעד, שרשאי ללמוד במסגרות אקדמיות הפועלות במתכונת של הפרדה מגדרית ומגזרית.

היו נתונים לשיקול דעתם הבלעדי של מנהלי ומפעילי התוכניות הנפרדות עצמן. משמע, בהיעדר חשיבה מסודרת והכוונה נורמטיבית ברורה מלמעלה ביחס לסוגיה מורכבת זו, הפכו המסגרות החרדיות עצמן למכריעות הבלעדיות גם בעניין מהותי זה. וכך, שאלות מהותיות ביחס לאופי ההפרדה בתוכניות אלה כגון האם נשים מרצות תודרנה באופן מוחלט מכיתות הגברים?, האם ההפרדה המגדרית תקייה בכל הקמפוס או רק בכיתות הלימוד?, האם ייעשה ניסיון מדורג במהלך התואר הראשון ללמידה מעורבת לפחות בקורסים מסוימים? – כל אלה הוכרעו על ידי מי שהאינטרס המרכזי שעמד לנגד עיניהם היה לרצות ככל הניתן את ציבור המועמדים והמועמדות המתדפק על דלתותיהם ולמלא את כיתות הלימוד. מטרה כלכלית זו של הגדלת הכיתות נשאה פרי ובשנת התשס"א (2011) – השנה שבה גיבשה המל"ג לראשונה את העקרונות המנחים ביחס לתוכניות הנפרדות לחרדים כבר למדו בתוכניות אלה אלפי סטודנטים וסטודנטיות.⁷⁷

אם כן, אף שמתווה תוכנית החומש הראשונה, שפורסם בשנת 2011, נוסח כחזון לעתיד, בפועל הוא אמור היה לעצב מחדש מציאות קיימת ולהתמודד עמה. יתרה מזו, גם כאשר החלו גופי ההשכלה הגבוהה לגבש עם משרד האוצר תוכנית מסודרת להנגשת החינוך האקדמי לחרדים, מהלך זה לא הונע כלל מתוך הכרה בקיומן של בעיות בשטח ורצון לתת להן מענה. הכוח המניע המרכזי לפעולה בשנת 2010 היה כאמור דו"ח ביקורתי של ארגון מדינות ה-OECD ביחס לשיעורי התעסוקה הנמוכים בישראל. משמע, גם כאשר התגייסו המל"ג-ות"ת לשרטט מתווה לפעולה בעניין הנגשת ההשכלה הגבוהה לציבור החרדי, הן הגיבו להתפתחויות חיצוניות ולא היו אלה שיוזמו והובילו את העלאתה של הסוגיה על שולחן הדיונים הציבורי.

כך או כך, אין מחלוקת שבשנת 2010 החלו המל"ג והות"ת במהלך של חשיבה מסודרת על פרויקט ההנגשה תוך שהן מגבשות, בפעם הראשונה, קריטריונים ספציפיים לקידומו של פרויקט זה. עם זאת, מהלך זה לא רק שהתבצע על רקע מציאות קיימת של תוכניות אקדמיות נפרדות לחרדים, שכבר התבססו היטב ולבשו מאפיינים ברורים, אלא שבתחילה התמקד מהלך ההסדרה באופן רשמי רק בתוכניות חדשות. כזכור, חזון ההנגשה והשילוב, שאושר סופית בשנת 2011 כחלק מתוכנית החומש הראשונה, והגוהל הספציפי שנלווה לו שנתיים מאוחר יותר, קבעו עקרונות מדיניות מחייבים רק למסלולים החדשים לחרדים ולתוכניות אקדמיות חדשות בפלטפורמות שטרם זכו לאישור. ביחס לתוכניות האקדמיות הוותיקות, שכבר פעלו באישור ובמימון המל"ג כעשור שנים, נותר חזון ההנגשה והשילוב בגדר יעד שיש לחתור אליו, מבלי לפגוע בפעילותן השוטפת של הפלטפורמות.⁷⁸ בנסיבות אלה, מתברר כי בכל הפרמטרים המרכזיים, שאמורים היו לאפיין את שדה התוכניות הנפרדות לחרדים, בהתאם לחזון המקורי של המל"ג, התקיים מהרגע הראשון פער של ממש בין החזון לבין המציאות בפועל. במיוחד נכון הדבר ביחס לקהל היעד שאליו כווננו במקור התוכניות הנפרדות, לסוג התוכניות האקדמיות שפעלו בהפרדה ולהיקפה ומאפייניה של ההפרדה המגדרית בתוכניות אלה.

77 לעיל ה"ש 16 והטקסט הנלווה.

78 לעיל ה"ש 34 והטקסט הנלווה.

(א) קהל היעד של התוכניות הנפרדות

משהתברר, לאחר אישורה של תוכנית החומש הראשונה, כי לפחות מחצית מהלומדים בפלטפורמות אינם עונים כלל להגדרת "מיהו חרדי"⁷⁹, החליטה המל"ג בשנת 2012 להתחיל בהליך של תיקון, שמטרתו הפחתה הדרגתית של מספר הסטודנטים הלא-חרדים במסגרות הנפרדות. המסמך, שהעבירה המל"ג בזמנו לכנסת, מגלה כי בתחילה גיבשה הות"ת מתווה שנועד להבטיח את עמידת הפלטפורמות בקריטריון שנקבע ביחס לזהות אלה שרשאים להירשם ולהתקבל לתוכניות האקדמיות הנפרדות.⁸⁰ במתווה החלטה זה נקבע כי תינתן לפלטפורמות אפשרות חד-פעמית בשנת הלימודים התשע"ג (2012-2013) לרשום לשנה א' עד 20% סטודנטים שאינם עונים להגדרה הרשמית של "מיהו חרדי" ולאחר מכן ייסתם הגולל על אפשרות זו.⁸¹ אולם, כשנה מאוחר יותר, כבר החליטה הות"ת להרחיב ולהגמיש החלטה זו. במקום להגביל את החריגה מהגדרת "מיהו חרדי" לשנה אחת בלבד הוחלט לפרוס אותה על ארבע שנים ולהתחיל למנוע רישום של סטודנטים לא-חרדים לפלטפורמות רק בשנת הלימודים התשע"ז.⁸² הרקע להחלטה שנייה זו אינו ברור. אפשר לנחש, מבלי לקבוע מסמרות בעניין זה, שלחץ, בעיקר מצידן של הפלטפורמות, הביא להגמשתה של ההחלטה המקורית, שהרי הללו היו כאמור בעלות אינטרס כלכלי מובהק בשימור המצב הקיים. כאמור, מודל התקצוב של המל"ג לתוכניות הנפרדות שהיה מבוסס על מספר הסטודנטים בפלטפורמות, יצר תמריץ ברור להגדלת הכיתות ולפתיחת האפשרות ללימודים אקדמיים בתנאים של הפרדה בפני כל איש ואישה דתיים שחפצו בכך.

כך או כך, מייד לאחר קבלת החלטה זו, הוגשה העתירה לבג"ץ בשם בית הספר "בית שולמית", המצוי בפיקוח החינוך הממלכתי-דתי.⁸³ בית הספר וכמה מתלמידותיו הלינו כאמור על ההחלטה להתחיל לאכוף מגבלות על זהות המגזרים הדתיים הרשאים להתקבל למסגרות הנפרדות. מנקודת ראותם של העותרים והעותרות התלונה הייתה מובנת לגמרי. במשך יותר מעשור מאז הקמת הפלטפורמות ועד להחלטת הות"ת בשנת 2013, ביחס לאכיפתה המדורגת של הגדרת "מיהו חרדי", הייתה דלתן של התוכניות הנפרדות לחרדים פתוחה הלכה למעשה בפני כל איש או אישה דתיים שהעדיפו לימודים אקדמיים ב"צניעות", בתנאי קבלה נוחים ובתנאים של הפרדה בין נשים לגברים. משעה שנוצרה חלופה ציבורית ללימודים אקדמיים כלליים ומעורבים בצורה של ה"פלטפורמות", שהעניקו תארים של אוניברסיטאות מחקר, רבים במגזר הדתי חפצו מן הסתם בחלופה של לימודים בהפרדה, שהייתה מלווה, כאמור, גם בהקלה ניכרת בתנאי הקבלה. החלטות הות"ת בשנים 2012 ו-2013 בדבר צמצום קהל היעד של הפלטפורמות עוררו אפוא תרעומת ותחושת חוסר צדק מובנות בקרב מי שהורגלו

79 לעיל ה"ש 66-71 והטקסט הנלווה.

80 **טשנר**, לעיל ה"ש 11, בעמ' 10 למסמך הות"ת המצורף כנספח.

81 שם. נוסף על כך, הוחלט כי סטודנטים לא חרדים שכבר התחילו את לימודיהם בתוכניות הללו יקבלו רשות לסיימם.

82 באופן ספציפי נקבע כי בשנת התשע"ד 15%, בשנת התשע"ה 10%, בשנת התשע"ו 5%, ובשנת התשע"ז לא תתאפשר יותר חריגה, שם.

83 עניין בית שולמית, לעיל ה"ש 39.

כבר לקיומה של מציאות, שבה לצד המסגרות האקדמיות הרגילות יש גם מסגרות אקדמיות ציבוריות צנועות ו"כשרות" יותר.

לדיון בבית המשפט העליון בעניין העתירה של "בית שולמית" הצטרפו גם הפלטפורמות, שהלינו על כך שהגבלות החדשות בעניין אכיפת ההגדרה של "מיהו חרדי" על ציבור המבקשים ללמוד בפלטפורמות "אינן מוצדקות".⁸⁴ הות"ת והמל"ג מצידן לא התעקשו על עמדתן והצהירו שהדברים ייבדקו "תוך כדי תנועה". בנסיבות אלה המליץ בית המשפט "לשוב ולבדוק את ההגדרות לקראת שנת הלימודים תשנ"ה, על פי לקחים שיופקו, לרבות הטענות שהשמיעו העותרות ומשיבות הפלטפורמות".⁸⁵ וכך, באוקטובר 2013, ככל הנראה על מנת ללכת לקראת העותרות בעניין "בית שולמית" וקהלים דומים להן, החליטה הות"ת לעדכן בפעם השלישית את החלטתה ולאפשר בשנת הלימודים התשע"ד חריגה גדולה יותר של 20% (במקום 15%) מההגדרה של "מיהו חרדי" ברישום לפלטפורמות.⁸⁶

במקביל לרברים הללו ובאופן מפתיע למדי הצהירה המל"ג בפני הכנסת על מדיניות שונה. במסמך שהגישה המל"ג לכנסת בשנת 2014 במענה לבקשת מידע של המרכז למחקר ומידע של הכנסת, הובהר שהרציונל המרכזי של התוכניות האקדמיות הנפרדות לחרדים הוא לתת כלים לבוגרי החינוך החרדי להתגבר על פערי הידע הקדם-האקדמיים, ולכן אין כל כוונה לאפשר לבנות, שלמדו בבתי ספר על-יסודיים המצויים תחת פיקוח כלשהו של משרד החינוך ללמוד במסגרות הנפרדות לחרדים.⁸⁷ המל"ג הוסיפה והסבירה בהקשר זה כי "קביעת ההגדרה של אוכלוסיית היעד למח"רים הייתה סוגיה מהותית במסגרת גיבוש התוכנית, שכן הקמת מספר רב של מסגרות אקדמיות אשר יפעלו בנפרד מהמסגרות האקדמיות הכלליות, חייבה נימוק אקדמי כבד משקל".⁸⁸ וכך בעוד שבפועל החלה המל"ג באותה עת להרחיב את מעגל הזכאים ללמוד בתוכניות ההפרדה, ברמה המוצהרת היא חזרה והדגישה את הרציונל שבהגבלת תוכניות אלה לבוגרי החינוך החרדי בלבד.

על עמדה מוצהרת זו חזרה המל"ג באופן רשמי עד שנת 2016. בטיטות תוכנית החומש השנייה, שהוצגה להערות הציבור באפריל 2016, עוד התעקשה המל"ג על הצורך שבהגבלת קהל היעד של תוכניות ההפרדה רק לבוגרי מערכת החינוך החרדית וקבעה כי "לעת הזאת תשמר ההגדרה הקיימת".⁸⁹ המל"ג הסבירה כי להגדרה הקיימת שני יתרונות מרכזיים: היא

84 שם, פס' ה לפסק דינו של השופט (כתוארו אז) רובינשטיין.

85 שם, פס' ד.

86 **טשנר**, לעיל ה"ש 11 בעמ' 12 למסמך ות"ת המצורף כנספח.

87 באופן ספציפי הצהירה המל"ג בפני הכנסת: "במערכת החינוך המיועדת לבני ובנות הציבור החרדי, הפועלת בהתאם לקבוע דיני החינוך השונים, לומדים תכנית לימודים נפרדת ונבדלת מן המערכת הממלכתית. מערכת זו מתאפיינת בדגש רב מאוד על לימודי קודש, על חשבון לימודי מקצועות כלליים, (דוגמת מתמטיקה, אנגלית, מדעים), והכל מתוך תפיסה תרבותית המבקשת לחנך 'על טהרת הקודש'. מטבע הדברים, בוגרי ובוגרות תכנית לימודים כזאת מסיימים את חוק לימודיהם עם פערי ידע משמעותיים לעומת המינימום הנדרש ללימודים אקדמיים. זאת, שכן ההשכלה הגבוהה נשענת על השכלה תיכונית הכוללת לימודים כלליים ועמידה בבחינות הבגרות". שם, בעמ' 2 למסמך הות"ת המצורף כנספח.

88 שם, בעמ' 7 למסמך הות"ת המצורף כנספח.

89 פרנקל ועומסי, לעיל ה"ש 4, בעמ' 13, ס' 1.7.5.

אובייקטיבית וניתנת לפיקוח וכי "תכונות אלה מהותיות ליכולת ליישם את המדיניות דווקא עבור האוכלוסייה הרלוונטית, ללא הטיית".⁹⁰ יתרה מזו, בהקשר זה הוסבר כי רק השילוב בין הנימוק של "פערי ידע" לנימוק התרבותי, מבסס באופן ראוי את ההצדקה "המהותית והמשפטית" להקמת המסגרות הנפרדות לאוכלוסייה החרדית.⁹¹ על בסיס קביעות עקרוניות אלה נדחתה במפורש האפשרות לכלול בתוך אוכלוסיית היעד של התוכניות הנפרדות גם בוגרי בתי ספר חרדים, שאינם כפופים לפיקוח החרדי במשרד החינוך, כמו "בית שולמית" או חוזרים בתשובה.⁹²

עם זאת, בסופו של דבר, ולמרות ההצהרות הנחרצות, נרשמה נסיגה רשמית גם מעמדה זו. בנוסח הסופי של תוכנית החומש השנייה, שאושר שנה לאחר מכן, כבר הוכרז על חריג קבוע של 10% מכלל הנרשמים למסגרות הנפרדות, שלא יצטרך לעמוד בהגדרה הרשמית של "מיהו חרדי". החרגה זו נומקה בכך שהרחבת קהל היעד של המסגרות הנפרדות מתיישבת עם הרציונלים המהותיים להקמת המסגרות החרדיות, "בפרט לאור הצורך הלאומי לשילוב אוכלוסייה זו בהשכלה הגבוהה ובתעסוקה (כפי שנקבע בהחלטות ממשלה)".⁹³ עם קבלתה של החלטה זו ויתרו אפוא הגופים האמונים על ההשכלה הגבוהה בישראל על אחד משני הצידוקים המרכזיים המקוריים להקמת התוכניות האקדמיות הנפרדות לחרדים – פערי ידע – שהוצג במקור כצידוק משלים הכרחי לצידוק של "פערים תרבותיים". משמע, עם אישורה של תוכנית החומש השנייה, הצורך ב"נימוק אקדמי כבד משקל" בצורה של פערי ידע קדם-אקדמיים, שיצדיק קיומן של מסגרות אקדמיות הפועלות בהפרדה מגדרית, נזנח. במקומו הפך עצם הרצון של קבוצה דתית כזו או אחרת ללמוד בתנאים של הפרדה לכוה, שיכול להצדיק לבדו פתיחת שערי המסגרות הנפרדות לקבוצה זו.

(ב) בין תואר ראשון לתארים מתקדמים

חזון ההנגשה של ההשכלה הגבוהה לאוכלוסייה החרדית נשען כאמור במקור על העיקרון של שילוב מדורג.⁹⁴ בהתאם לכך התבססה תוכנית החומש הראשונה, שגובשה בשנת 2011, על שני עקרונות מרכזיים: נקבע באופן נחרץ כי התוכניות הנפרדות לחרדים תוגבלנה לתואר ראשון בלבד והומלץ לשקול לקיים לפחות חלק מהלימודים בשנה השלישית לתואר הראשון במסגרות רגילות.⁹⁵ במסמך שהעבירה המל"ג לכנסת בתחילת שנת 2014 ובו מידע על המסגרות האקדמיות לחרדים חזרו כותבי המסמך על עקרונות אלה והבהירו:

ונזכיר שוב כי לימודים לתארים מתקדמים מתקיימים בכל מקרה במוסדות האקדמיים הרגילים בלבד, בכיתות שאין בהן הפרדה מגדרית [...] כמו כן, קיימת

90 שם, ס' 1.7.3.

91 שם, ס' 1.7.1.

92 באופן ספציפי נכתב במתווה המוצע ביחס לשתי קבוצות אלה: "ברוב המקרים שתי קבוצות אלה אינן חסרות את הרקע האקדמי המהווה הצדקה בסיסית לקיום המסגרות הייעודיות לאוכלוסייה החרדית". שם, ס' 1.7.4.

93 "תוכנית החומש השנייה", לעיל ה"ש 2, בעמ' 20, ס' 48.10.

94 לעיל ה"ש 29 והטקסט הנלווה.

95 שם.

מגמה לעודד קליטת סטודנטים חרדים בכיתות הרגילות כבר בשנה השלישית של התואר הראשון, כאשר מצטמצמים הפערים האקדמיים.⁹⁶

עם זאת, במועד גיבושה של תוכנית החומש הראשונה ובוודאי בעת מסירת המידע לכנסת, פרויקט הנגשת ההשכלה הגבוהה לציבור החרדי כבר יצא מזמן לדרך ולא היה כאמור עוד בגדר חזון. במציאות, להבדיל מהחזון, למדו בשנת 2011 כבר יותר מ-6,000 סטודנטים בארבע מסגרות חרדיות מרכזיות: מכללת מבח"ר בכני ברק, המכללה החרדית בירושלים, בג"ט (המרכז האקדמי לב) והקמפוס החרדי אוננו. במסגרות אלה לא רק שהלימודים לתואר ראשון התקיימו בהפרדה מלאה לאורך כל שנות התואר, אלא שבנוסף, בחלק מהמסגרות הללו כבר התקיימו במועד זה באישור ובמימון המל"ג גם תוכניות לתואר שני. מידע שפרסם המרכז למחקר ומידע של הכנסת בתחילת שנת 2014 על בסיס נתונים שנמסרו לו מהמל"ג, מגלה כי בשנת התשע"ג התקיימו בשתי הפלטפורמות – מכללת מבח"ר בכני ברק והמכללה החרדית בירושלים – ארבע תוכניות לתואר שני לגברים ותשע תוכניות לתואר שני לנשים.⁹⁷ בסך הכול למדו במכללת מבח"ר באותה שנה 1,151 סטודנטים לתארים ראשון ושני, מתוכם 57.2% לא היו בוגרי בתי ספר חרדיים.⁹⁸ במכללה החרדית בירושלים למדו 911 סטודנטים, מתוכם 61% לא היו בוגרי בתי ספר חרדיים.⁹⁹ בעוד המל"ג מצהירה, שקהל היעד של המסגרות הנפרדות לחרדים (בוגרי החינוך החרדי) יוכל ללמוד לתארים מתקדמים אך ורק במסגרות אקדמיות כלליות מעורבות, בפועל, מאות סטודנטים, שחלקם לא נמנה כלל עם קהל היעד של התוכניות הנפרדות, למדו כבר באותה עת לתארים מתקדמים בתנאים של הפרדה מגדרית ומגזרית מלאה.¹⁰⁰

יתרה מזו, אף אחת מהמסגרות החרדיות החדשות (מח"רים), שהוקמו לאחר אישורה של תוכנית החומש הראשונה, לא אימצה את המודל של שילוב מדורג במהלך התואר הראשון, שעליו הוצהר כאשר פרויקט ההנגשה של ההשכלה הגבוהה לציבור החרדי יצא באופן רשמי לדרך בשנת 2011. כזכור, נדבך מרכזי של החזון המקורי היה מעבר מדורג ללימודים במתכונת רגילה מעורבת כבר במהלך השנה השלישית של התואר הראשון. אולם בפועל כל המח"רים שהוקמו בין השנים 2012 ל-2015 החלו לפעול במתכונת של הפרדה מלאה לאורך כל שנות התואר הראשון, מבלי שנעשה כל ניסיון רשמי להטמיע מלכתחילה מהלך של שילוב מדורג בתוכנית הלימודים לתואר ראשון במסגרות אלה בהתאם לחזון המוצהר.

- 96 **טשנר**, לעיל ה"ש 11, בעמ' 8 למסמך הות"ת המצורף כנספח. ההדגשות במקור.
- 97 במכללה החרדית בירושלים התקיימה באותה שנה תוכנית אחת לתואר שני לגברים בייעוץ חינוכי וארבע תוכניות לתואר שני לנשים בייעוץ חינוכי, בניהול ויישוב סכסוכים, בעבודה סוציאלית ובתרפיה במוזיקה. במכללת מבח"ר בכני ברק כללו התוכניות לתואר שני לגברים תואר שני בייעוץ חינוכי, בעבודה סוציאלית ובעסקים ומדעי הניהול. תוכניות התואר השני לנשים כללו תואר שני בהפרעות בתקשורת, בייעוץ חינוכי, בטיפול באמצעות אומנויות, בעבודה סוציאלית ובסיעוד. את המידע על תוכניות אלה מסר למרכז המידע של הכנסת, מנהל פרויקט המח"רים במל"ג. **טשנר**, לעיל ה"ש 11, בעמ' 3.
- 98 שם, בעמ' 4.
- 99 שם, בעמ' 3.
- 100 בשנת התשע"ד למדו 577 סטודנטים וסטודנטיות במסגרות נפרדות לתואר שני. מלאך וכהנר, לעיל ה"ש 49, בעמ' 20, ס' 5.2.

רק באוניברסיטה העברית בירושלים החליטו ביוזמתם לגבש מודל אלטרנטיבי, שמעמיד במרכזו את העיקרון של שילוב מדורג. מודל זה מגביל את ההפרדה המגדרית לשלב המכינה הקדם-אקדמית, ולאחריו יכולים בוגרי המכינה החרדים להשתלב בלימודים אקדמיים באוניברסיטה העברית רק בתנאים של לימודים רגילים מעורבים.¹⁰¹ בתוכנית החומש השנייה, שאושרה כאמור בשנת 2017, נראה שהחזון של שילוב מדורג במהלך התואר הראשון כבר נזנח. תוכנית החומש אומנם מצטטת את החזון המקורי משנת 2011,¹⁰² אבל אינה כוללת כל מתווה ספציפי להטמעתו של היבט זה בפעילות המח"רים. וכך הקביעה משנת 2011 שלפיה "יש לשקול לקיים חלק מהלימודים בשנה השלישית במסגרות רגילות" נותרת בגדר משאלת לב, שאין מאחוריה שום תוכנית סדורה, ואף לא כוונה ברורה לקרמה ולממשה.

בכל הנוגע לסוגיית התארים המתקדמים במסגרות לחרדים, דנה תוכנית החומש השנייה בסוגיה זו כאילו מדובר עדיין בשאלה עתידית. התוכנית קובעת ומצהירה כי יש להתמיד במדיניות הקודמת שלפיה "לימודים לתארים מתקדמים יתקיימו רק בקמפוסים הרגילים".¹⁰³ במבט צופה פני העתיד התוכנית גם מוסיפה ומציינת: "קיימת אפשרות, ככל שיעלה הצורך, לשוב ולדון במדיניות זו בשנים הקרובות, וזאת בייחוד בנוגע לתארים מתקדמים במקצועות טיפוליים שלא ניתן לעסוק בהם ללא תואר שני ושיש בהם צורך קריטי במגזר החרדי".¹⁰⁴ תוכנית החומש השנייה אינה מזכירה את העובדה כי בפועל קיימות כבר בשדה ההפרדה תוכניות רבות לתואר שני. המכללה החרדית בירושלים סגרה אומנם את שעריה בשנת 2017.¹⁰⁵ אולם, שיטוט מהיר באתר מכללת מבח"ר מגלה כי תוכניות לתואר שני לנשים ולגברים בתנאים של הפרדה מגדרית ומגזרית ממשיכות להיות חלק משמעותי מהמציאות הנוהגת במוסד, ללא קשר למתווה תוכנית החומש השנייה. בסך הכול מציעה המכללה שמונה תוכניות לתואר שני בהפרדה מלאה: שש תוכניות לנשים ושתי תוכניות לגברים.¹⁰⁶ גם במרכז האקדמי לב, שכזכור הוקם והתבסס בשדה התוכניות הנפרדות לחרדים, הרבה לפני שהמל"ג החלה לגבש חזון מסודר בהקשר זה, מתקיימות ארבע תוכניות לתואר שני בהפרדה מגדרית מלאה.¹⁰⁷ המרכז האקדמי לב ומכללת מבח"ר אינם שחקנים שוליים בשדה ההפרדה. במרכז האקדמי לב למדו בשנת הלימודים 2014-2015 1,293 סטודנטים

101 ראה/ראי בדף הבית של המכינה: <https://goo.gl/35wKPv> (להלן: אתר המכינה).

102 "תוכנית החומש השנייה", לעיל ה"ש 2, בעמ' 3, ס' 5.

103 שם, בעמ' 21, ס' 49.4.

104 שם, ס' 49.5.

105 סקופ, לעיל ה"ש 11.

106 התוכניות לתואר שני לנשים כוללות: הפרעות בתקשורת, פסיכודרמה, אומנות, עבודה סוציאלית, סיעוד וייעוץ חינוכי. התוכניות לתואר שני לגברים כוללות: ייעוץ חינוכי ועבודה סוציאלית. כל התוכניות הן תוכניות תואר שני של אוניברסיטת חיפה, למעט התוכנית לתואר שני בהפרעות בתקשורת שמתנהלת בחסותה של אוניברסיטת תל אביב. ראה/ראי באתר מכללת מבח"ר: <https://goo.gl/8VMmvv>.

107 בקמפוס לב, הפתוח לגברים בלבד, מוצעת תוכנית לתואר שני במנהל עסקים ובהנדסת מערכות מתוקשבות. בקמפוס טל ובקמפוס לוסטיג, המיועדים לנשים בלבד, מוצע תואר שני במנהל עסקים. ראה/ראי באתר המרכז האקדמי לב: <https://goo.gl/RywJ3z>.

וסטודנטיות חרדים.¹⁰⁸ אחרי הקמפוס החרדי של מכללת קריית אוננו, המרכז האקדמי לב הוא כבר תקופה ארוכה המוסד המרכזי בתחום התוכניות הנפרדות לחרדים מבחינת מספר הסטודנטים הלומדים בו.¹⁰⁹ עם מכללת מבח"ר, שבה למדו בשנת הלימודים התשע"ח למעלה מ-1,500 סטודנטים,¹¹⁰ מדובר בשני גופים החולשים על נתח משמעותי ממרחב תוכניות ההפרדה. קיומן של שתיים עשרה תוכניות לתואר שני הפועלות בהפרדה מגדרית מלאה כחלק ממסגרות אקדמיות אלה, ובניגוד גמור לעקרונות היסוד של פרויקט ההנגשה, מעלה אפוא שאלות לא פשוטות שתוכנית החומש השנייה אינה מתמודדת עימן, לגבי יכולתם של הגופים האמונים על ההשכלה הגבוהה בישראל לקדם בפועל את המדיניות שהם מתווים ולאכוף אותה. מצב דברים זה גם מעורר תהיות של ממש ביחס למידת המודעות של מי שאישרו את תוכנית החומש השנייה למציאות שמתקיימת בפועל בעניין תוכניות לתואר שני במסגרות החרדיות. כאמור, חברי מועצת המל"ג, ובכללם שר החינוך, אישרו מתווה, השולל ברמה העקרונית קיומן של תוכניות לתואר שני בתנאים של הפרדה לציבור החרדי ועמדה זו אף הוצגה בפני הציבור כעמדתה הרשמית של המל"ג בעת השימוע שקדם לאישורה של תוכנית החומש השנייה.

רק לאחרונה, במסגרת כתב התשובה שהגישו לבג"ץ במענה לעתירה, שהגישו ד"ר יופי תירוש ואחרים כנגד תוכניות ההפרדה, התייחסו המל"ג, הות"ת ושר החינוך, בפעם הראשונה באופן מפורש למצב דברים בעייתי זה והכירו בקיומו בפועל של פער בין החזון המוצהר לבין המציאות הנוהגת בשטח:

ישנן תוכניות הסטוריות, אשר קדמו לתוכניות המח"רים, וקיימו, עוד לפני שנים רבות, תוכניות לימודים בהפרדה מגדרית. תוכניות אלה, מוסיפות לפעול במתכונת בה פעלו ערב הקמת פרויקט המח"רים, זאת אף שהן אינן מקיימות את הכללים אשר נקבעו לפעולת המח"רים. כך לדוגמה, מכון לב ומכון טל פועלים בהפרדה מגדרית ומקבלים לשורותיהם סטודנטים חרדים ושאינם חרדים, ומקיימים אף תוכניות לימודים לתואר שני בהפרדה מגדרית. אף הפלטפורמה בבני ברק מקיימת תוכניות היסטוריות לתואר שני בהפרדה מגדרית לסטודנטים חרדים.¹¹¹

מן האמור לעיל, מתברר אם כן שמבחינתה של המועצה להשכלה גבוהה, שדה התוכניות הנפרדות לחרדים כולל בפועל שני סוגים של מסגרות ציבוריות מוכרות ומתוקצבות ולא סוג אחד. הסוג הראשון הוא מה שהמל"ג מכנה "היסטוריות" ובהן מתקיימת אוטונומיה מוסדית בכל הנוגע לקביעת מאפייניו של מרחב ההפרדה. משמע, מוסדות אלה פטורים הלכה למעשה מכללי המועצה להשכלה גבוהה שנקבעו ביחס למסגרות המיוחדות לחרדים. וכך, בניגוד גמור לתוכנית הרב-שנתית הרשמית של מדינת ישראל לשילוב הציבור החרדי בהשכלה הגבוהה, במוסדות "הפטור", שהם כולם כאמור מוסדות ציבוריים מוכרים ומתוקצבים,

108 מלאך, כהנר ורגב, לעיל ה"ש 17, בעמ' 24.

109 "תוכנית החומש הראשונה", לעיל ה"ש 1 בעמ' 7-8.

110 ראה/ראי ס' 29 לכתב התשובה של מכללת מבח"ר לעתירה בעניין תירוש (2) (לעיל ה"ש 8).
עותק מכתב התשובה מצוי באתר חרדים להשכלה <https://goo.gl/jiL3FK>.

111 ס' 134 לכתב התשובה של המועצה להשכלה גבוהה, הועדה לתכנון ותקצוב ושר החינוך בעניין תירוש (2) (שם).

מתקבלים ללימודים בהפרדה מגדרית גם מי שלא עונים כלל על ההגדרה של בוגר/ת החינוך החרדי ומרחב ההפרדה כולל גם מספר לא מבוטל של תוכניות לתואר שני. הלכה למעשה נאכפת אפוא מדיניותה הרשמית של המל"ג ביחס לתוכניות הנפרדות לחרדים רק ביחס למח"רים החדשים, שהוקמו החל משנת 2012 ואילך. מצב דברים זה מעורר קושי מהותי, שכן מסגרות "הפטור" חולשות כיום על כ-25% ממרחב ההפרדה. במכון לב ובמכללת מבח"ר לומדים היום כמעט 3,000 סטודנטים¹¹² מתוך ציבור כולל של כ-11,000 חרדים הלומדים כיום במסגרות הנפרדות.¹¹³ יתרה מזו, בעוד שמכון לב הוא מכללה, במכללת מבח"ר מתקיימים תארים לתואר שני בחסותן של שתי אוניברסיטאות מחקר: אוניברסיטת חיפה ואוניברסיטת תל אביב. זאת ועוד, ההתייחסות למסגרות "הפטור" בכתב התשובה של המל"ג ככאלה "שקדמו לתוכנית המח"רים וקיימו עוד לפני שנים רבות תוכניות לימודים בהפרדה מגדרית", אינה מסירה את האחריות מהמל"ג והות"ת למצב שנוצר, אלא רק מחדדת ביתר שאת את הקושי באופן שבו עוצב שדה ההפרדה מלכתחילה. כאמור, מימון ציבורי והכרה רשמית של הגופים האמונים על ההשכלה הגבוהה החל משנת 2000, נתנו חסות למהלך, שבו גורמים פרטיים קבעו ועדיין קובעים הלכה למעשה כיצד תיראנה וכיצד תתנהלנה התוכניות הנפרדות לחרדים. כיום לא נותר אפוא למל"ג אלא להשלים עם חוסר יכולתה לאכוף על המרכז האקדמי לב ועל מכללת מבח"ר את כללי המותר והאסור, שהיא עצמה קבעה ביחס למסגרות החרדיות.

(ג) אופי ההפרדה

היבט מרכזי בעייתי נוסף, הבולט לעין במתווה תוכנית החומש הראשונה שגובשה בשנת 2011, הוא העובדה שהמל"ג לא נתנה את דעתה במועד זה לשאלות עקרוניות הנגזרות מסוגיית ההפרדה המגדרית. מתווה התוכנית, ככל שנגע לסוגיית ההפרדה המגדרית, היה עמום ולא שרטט מתווה מפורט וחד-משמעי ביחס לגבולות המותר ואסור בהקשר זה. ביחס לפלטפורמות קבע מסמך ההחלטה של תוכנית החומש הראשונה כי מסגרות אלה "השכילו ליצור מסגרות המותאמות לצרכיו של הסטודנט החרדי, והמודל שלהן פועל בהצלחה כבר יותר מעשור".¹¹⁴ ככל שהמסמך נגע בבעיות בפעילותן של הפלטפורמות, התרכז הדיון בבעיות כגון ואקום באחריות האקדמית, או ריחוק ממוסדות האם.¹¹⁵ על טיבה והיקפה של ההפרדה המגדרית במוסדות אלה לא נאמר דבר. יתרה מזו, נראה שהמושג הפרדה מגדרית הובן בעת ההיא ככזה המתייחס להפרדה בין סטודנטיות לסטודנטים בלבד. לעובדה, שהפרדה מגדרית משמעה גם הדרת מרצות נשים מכיתות הלימוד של הגברים החרדים, אין כל זכר בגוף ההחלטה ובנסיבות אלה מתעורר ספק ממשי אם מקבלי ההחלטות שאישרו את מסמך ההחלטה, נתנו דעתם לסוגיה זו. את העקרונות המנחים היחידים בסוגיית ההפרדה בין המינים

112 מלאך, כהנר ורגב, לעיל ה"ש 17, בעמ' 24 וגוף הטקסט הנלווה; "תוכנית החומש הראשונה", לעיל ה"ש 1, בעמ' 7-8; תשובת מכללת מבח"ר, לעיל ה"ש 110.

113 מלאך, כהנר ורגב, שם, בעמ' 21.

114 "תוכנית החומש הראשונה", לעיל ה"ש 1, בעמ' 9.

115 שם.

שגובשו במועד זה, ניתן למצוא במסמך ההחלטה תחת הכותרת "הבטחת שוויון מגדרי".¹¹⁶ בהקשר זה נקבעו ארבעה תנאים בלבד שמסלולי הלימוד הנפרדים לחרדים צריכים לעמוד בהם: ההרשמה למסלולים הנפרדים תהיה פתוחה ללא הפליה בפני כל מי שעונה להגדרת "מיהו חרדי" וחפץ ללמוד במסגרות הנפרדות, הסדרי ההפרדה יהיו מומלצים בלבד ולא ייאכפו על ידי המוסד, יתקיים שוויון מבחינת תנאי הלמידה של נשים וגברים ותוכני הלימודים יהיו זהים למקובל במוסד האם.¹¹⁷ התייחסות כללית זו לסוגיית ההפרדה המגדרית בתוכניות לחרדים, שאינה קובעת קריטריונים ברורים להיקפה המותר של ההפרדה ונמנעת מכל התייחסות לסוגיית הדרתן של מרצות מכיתות הלימוד של גברים, חזרה שנתיים מאוחר יותר כאשר המל"ג אישרה את הנוהל לבדיקה ואישור של התוכניות הנפרדות לחרדים.¹¹⁸ רק בשנת 2015 פרסמה המל"ג לראשונה הבהרה מפורטת יותר ביחס לגבולות המותר והאסור בתוכניות הנפרדות. היה זה רק לאחר שד"ר יופי תירוש ואחרים הגישו את העתירה הראשונה לבג"ץ כנגד תוכניות ההפרדה בשנת 2014.¹¹⁹ העותרים תקפו כזכור את חוקיותם וחוקתיותם של המסלולים הנפרדים לחרדים וטענו בין היתר להפליה בין מרצים למרצות בשל העובדה שמרצים יכולים ללמד גברים חרדים ונשים חרדיות, ואילו נשים מרצות מודרות מכיתות הלימוד של גברים חרדים.¹²⁰ שבועיים לפני שניתן פסק הדין בנושא, שמחק את העתירה והותיר לעותרים פתח להגישה במועד מאוחר יותר, פרסמה המל"ג את המסמך הנושא את הכותרת: "הבהרות בעניין תוכנית מל"ג-ות"ת לשילוב האוכלוסייה החרדית בהשכלה גבוהה".¹²¹ לצד חזרה על העקרונות הכלליים, שכבר נכללו במסמך ההחלטה המקורי משנת 2011, נוספו במתווה החדש שני עקרונות מהותיים. ראשית, נקבע שחובה על מסלולי ההפרדה להקפיד על עמידה בחוק שוויון הזדמנויות בעבודה, האוסר בין היתר על הפליה על בסיס מין.¹²² בכך גילתה המל"ג, בפעם הראשונה מאז הקמתן של המסגרות הנפרדות לחרדים, מודעות לסוגיית הפלייתן האפשרית של נשים מרצות במסגרות אלה. הפתרון מבחינתה בא לידי ביטוי בכך שהבהירה למפעילי התוכניות הנפרדות כי הפליה מעין זו "היא עוולה אזרחית ועבירה פלילית".¹²³ בכל הנוגע להיקפה ולטיבה של ההפרדה המגדרית המותרת במסגרות האקדמיות החרדיות, קובע מסמך ההבהרות כי בנוסף לאיסור הפליה כנגד מרצות "נקיטת הפרדה מגדרית אפשרית רק בכיתות הלימוד בלבד".¹²⁴ מעניין לגלות, שהעיקרון שהסדרי ההפרדה יהיו מומלצים ולא ייאכפו על ידי המוסד, נעלם בשלב זה ממתווה ההסדרה של ההפרדה והמל"ג לא חזרה עוד להזכירו כעיקרון רלוונטי למדיניותה הרשמית בנוגע להסדרי ההפרדה. בתוכנית החומש השנייה, שאושרה ב-2017, התווסף

116 שם, בעמ' 14.

117 שם, בעמ' 14-15.

118 החלטה 617/12, לעיל ה"ש 3, בעמ' 17-18.

119 עניין תירוש (1), לעיל ה"ש 41.

120 שם.

121 המועצה להשכלה גבוהה "הבהרות בעניין תכנית מל"ג-ות"ת לשילוב האוכלוסייה החרדית בהשכלה גבוהה" (3.3.2015) <https://goo.gl/2gtWZq>.

122 שם, ס' 4.4.

123 שם.

124 שם, ס' 4.2.

עיקרון שלישי ואחרון בהקשר זה הוא ש"הנחיות בנוגע ללבוש או לדרישות צניעות אחרות, ככל שיינתנו, ינוסחו באופן שלא יפגע בכבוד האדם או בשוויון וכן שמידת הפגיעה שלהם באוטונומיה של הסטודנטים לא תעלה על הנדרש [...]".¹²⁵

אם כן, המל"ג גיבשה מדיניות ברורה ומפורטת בסוגיית ההפרדה המגדרית רק משנדרשה לעשות זאת במענה לעתירה משפטית שהוגשה נגדה. עד לשנת 2015 אין כל אינדיקציה לכך שנעשתה חשיבה יזומה מקיפה ומסודרת על מלוא ההיבטים והבעיות, המאפיינים לימודים לחרדים בתנאים של הפרדה מגדרית. למעשה, הרושם המתקבל הוא שמי שאישרו את התוכניות הנפרדות לחרדים החל משנת 2000 לא היו מודעים כלל לעובדה שהפרדה מגדרית כרוכה גם בהדרתן של נשים מרצות מכיתות הלימוד של גברים. גם השאלה הנוגעת להיקפה הראוי של ההפרדה – הגבלתה לכיתות הלימוד או למרחב הציבורי כולו בקמפוס – לא התעוררה כלל בשום שלב של הדיונים עד שהמל"ג נאלצה להתמודד עם שאלה זו, שלא ביוזמתה. כמו בהיבטים אחרים הנוגעים לאמות המידה להפעלתן של התוכניות לחרדים, המל"ג מצאה את עצמה גם ביחס לסוגיה זו כמי שמגיבה שוב ושוב להתפתחויות בשטח ולא כמי שמובילה את חזון ההנגשה של ההשכלה הגבוהה לחרדים. את תוצאותיו הבעייתיות של מצב דברים זה ניתן לראות במציאות שהתפתחה בפועל במסגרות הנפרדות לחרדים, ללא ידה המכוונת של המל"ג.

במחקר ההערכה של תוכנית החומש הראשונה, שבוצע בשנת 2016 לבקשת המל"ג, התייחסו החוקרים בקצרה גם לסוגיית ההפרדה המגדרית ולשאלה האם עמדה המל"ג ביעדים שהציבה לעצמה בהקשר זה. מחקר ההערכה משיב בשלילה על שאלה זו וקובע מבלי לפרט: "תוכנית המח"רים אפשרה לסטודנטים חרדים ללמוד במח"רים תוך הקפדה על הפרדה מגדרית. היא לא שינתה את מודל ההפרדה המגדרית שעוצב בעת הקמת הפלטפורמות. עושה רושם שהחלטת המל"ג על אופי ההפרדה במח"רים טרם יושמה".¹²⁶ במה חורגת מציאות ההפרדה במסגרות החרדיות מהחלטת המל"ג בהקשר זה? מחקר ההערכה אינו מספק תשובה מפורטת לשאלה זו, וגם לא ניתן למצוא לה תשובה בשום מסמך רשמי של המל"ג. אפשר לנחש כי בפועל, לפחות בחלק מהמסגרות החרדיות הנפרדות, מאפייניה של ההפרדה המגדרית ושל דרישות ההתנהגות והצניעות הנלוות לה, חורגים מהכללים המפורשים שקבעה המל"ג בהקשר זה.¹²⁷ משמע, כפי שביחס לשני הקריטריונים העקרוניים

125 "תוכנית החומש השנייה", לעיל ה"ש 2, ס' 51.3 בעמ' 23.

126 מלאך, כהנר ורגב, לעיל ה"ש 17, בעמ' 18. ההדגשות אינן במקור.

127 כך למשל, בקמפוסים הנפרדים של המרכז האקדמי לב, המציאות הנוהגת מאז הקמתם היא כאמור מציאות של לימודים בהפרדה מלאה בקמפוסים נפרדים לנשים או לגברים בלבד. יתרה מזו, בכל הקמפוסים הנפרדים של מוסד מוכר זה להשכלה גבוהה, הלימודים משלבים כזכור בין לימודי קודש לבין לימודי השכלה גבוהה. בקמפוס לוסטיג, קמפוס הנשים ברמת גן, לימודי הקודש, שהם חלק מתוכנית הלימודים של הנשים מתוארים כך: "לימודי היהדות, הינם אבן פינה ואבן שואבת לעיצוב אישיותה של הבת והכשרתה לייעודה כרעיית בן-תורה וכאם בישראל. על כן, עם יישום הבטחת פרנסת הבית ע"י רכישת מקצוע אקדמי, עומד הצורך החינוכי להעשיר את הנשים – האמהות לעתיד – ב'צידה לדרך', מטען רוחני חינוכי ממנו תשאבנה ידע ותעצומות למילוי הקריירה הייעודית 'בנתה ביתה', ורכישת ערכי מוסר וצניעות גבוהים לקראת צאתן לעבודה". לעומת זאת, לימודי הקודש של הגברים בקמפוס לב

האחרים של פרויקט ההנגשה – הגדרת קהל היעד וההבחנה בין תואר ראשון לתארים מתקדמים – המציאות שהתגבשה בפועל, בהיעדר יד מכוונת של המל"ג, היא זו שממשיכה לאפיין את שדה ההפרדה, כך גם בנוגע לגבולות המותר והאסור בעניין ההפרדה המגדרית. תוכנית החומש השנייה אינה מתייחסת למצב דברים זה, שבמרכזו פער מתמשך בין החזון למציאות, ואינה מתמודדת עימו. במקום זאת, נוקטת כאמור ההחלטה לשון עתיד כאשר היא קובעת כי תעמיק את פעילות הפיקוח על המח"רים ועל יתר המסגרות המיועדות לחרדים באופן שיביא להגבלת ההפרדה.¹²⁸ המל"ג מוסיפה ומודה כי אין להתעלם מכך שבהפעלת המסגרות המיוחדות לחרדים בתנאים של הפרדה מגדרית ותוך הדרת מרצות מכיתות הלימוד של גברים יש "פגיעה מסוימת בערך השוויון",¹²⁹ אולם מציינת כי אין מנוס מכך, וקובעת כי היא "עושה כל מאמץ על מנת להפחית פגיעה זו ככל שניתן".¹³⁰ מסמך ההחלטה מסכם וקובע כי "המלצות המל"ג הן לאפשר את ההפרדה המגדרית בצורה מצומצמת ככל הניתן, אך שתשיג את מטרתה, לפחות לגבי חלק מהותי מהציבור החרדי: ההפרדה תהיה רק בכיתות הלימוד, במסגרת תואר ראשון, ותותר רק לסטודנטים חרדיים".¹³¹ אולם, כאמור, מן הדיון עד כה מתברר כי בפועל מהיום הראשון לקיומן של המסגרות הנפרדות ועד היום לא הייתה בהן הקפדה על אף אחד מהתנאים הללו. במקור היה זה משום שהמל"ג לא גיבשה בזמן מדיניות ברורה בסוגיות אלה. בהמשך הייתה זו המציאות, שנוצרה בשטח, שעיצבה ועדיין

הנפרד לגברים מתמקדים בתכנים אחרים לגמרי: "בית המדרש שואף לעצב דמות ייחודית של בן תורה השואב השראתו ממעיינות הנצח של עמנו ומגלם באישיותו עומק תורני ומצוינות אקדמית שיש בכוחם להשפיע על כל ענפי החיים של מדינת ישראל. בבית המדרש מתגדל תלמיד חכם בעל שיעור קומה, שיש בו תחושת שליחות בבניין האומה, ופועל במציאות ככל רבדיה מכוחה של התורה ובהשראתה....". יתרה מזו, מתברר כי צוות ההוראה בלימודי היהדות בקמפוס הנשים מתחלק בין "מחנכות" נשים לבין "צוות ההוראה" שהוא כולו על טהרת הגברים. ראה/ראי האתר הרשמי של המרכז האקדמי לב, לעיל ה"ש 9. לדוגמאות נוספות ראה/ראי גם את שתי העתירות בעניין תירוש (לעיל ה"ש 8 ו-41).

128 "תוכנית החומש השנייה", לעיל ה"ש 2, בעמ' 22-23. בהקשר זה חשוב לציין כי יש שמטילים ספק בעצם יכולתו של גוף כמו המל"ג לבצע סוג כזה של פיקוח, בקרה ואכיפה. כך למשל, פרופ' חגית מסרירון שכיהנה בין השנים 2013-2016 כסגנית יו"ר המל"ג, טענה בעת השימוע הפומבי, שנערך לפני גיבושה הסופי של תוכנית החומש השנייה, שלגופים כמו ות"ת ומל"ג אין כלל את הכלים והיכולת לפקח על ריסון ההפרדה ולאכוף כללים ספציפיים כמו הגבלת ההפרדה לכיתות הלימוד, או פיקוח דקדקני על זהות הלומדים במסגרות הנפרדות. לכן, לדעתה, ובהתאם להיכרותה הקרובה עם מערכת ההשכלה הגבוהה, עצם קיומם של מנגנונים כלשהם המאפשרים הפרדה מגורית ומגדרית מובנית בהשכלה הגבוהה יביא, עם זמן, להרחבתם ולקיבועם, ולפגיעה מהותית באופייה הפלורליסטי של האקדמיה. ראה/ראי את הערותיה של מסרירון למסמך המדיניות בנושא הנגשת ההשכלה הגבוהה למגזר החרדי לחומש הקרוב, כפי שפורסם ע"י ות"ת/מל"ג ביום 24.4.2016. עותק מצוי באתר חרדים להשכלה <https://goo.gl/jmTr6f>

129 תוכנית החומש השנייה, שם, בעמ' 35, ס' 108.

130 שם.

131 שם, בעמ' 25.

מעצבת את שדה ההפרדה. החזון הוא אפוא של הפרדה מצומצמת ככל האפשר, שפגיעה בשוויון המגדרי היא מינימלית, אך המציאות בפועל אינה עומדת במבחן זה. לבסוף, גם עמדתה העקרונית של המל"ג ביחס ליכולתה למנוע כל הפליה כנגד נשים מרצות בעת קבלה לעבודה באקדמיה במוסדות המפעילים תוכניות נפרדות לחרדים מעוררת סימני שאלה לא פשוטים. אכן, חוק שוויון הזדמנויות בעבודה אוסר על הפליה על בסיס מין, אולם אין זה ברור שמקימי ומפעילי התוכניות הראשונות בהפרדה מגדרית בפלטפורמות, במרכז האקדמי לב, או בקמפוס החרדי אונו נתנו דעתם על חוק זה כאשר גייסו מרצים גברים בלבד להוראה בתוכניות הנפרדות לגברים חרדים. המל"ג בוודאי שלא הנחתה אותם ביחס לאיסוריו המהותיים של חוק זה, כאשר נתנה את האישור להקמתן של תוכניות אלה ואת התקצוב להפעלתן. במבט לאחור אין זה ברור אפוא כלל האם במשך השנים הרבות שחלפו מאז תחילת פעילותן של תוכניות אלה ועד לגיבושה של מדיניות רשמית ביחס לגבולות ההפרדה,¹³² לא הופרו בפועל הוראותיה המהותיות של החוק בעניין איסור הפליה על בסיס מין בעת קבלה לעבודה. גם במבט צופה פני העתיד מתעורר חשש למתח בלתי אפשרי בין הוראות החוק לבין המציאות. כיום לומדים במסגרות הנפרדות לחרדים כ-11,000 סטודנטים, מתוכם 35% הם גברים.¹³³ מחקר ההערכה, שבוצע לבקשת המל"ג, הציב יעד של גידול הדרגתי במספר הגברים החרדים הלומדים במסגרות אלה בשנים הקרובות ותוכנית החומש השנייה מאמצת יעד זה.¹³⁴ אם יתממש חזון זה, יצטרכו בסופו של יום המסגרות הנפרדות לחרדים להגדיל את צוות ההוראה של המסגרות לגברים חרדים ולאייש אותו במרצים גברים נוספים. כיצד ניתן יהיה ליישב צורך מעשי זה עם הוראות חוק שוויון הזדמנויות בעבודה? – לשאלה מטרידה זו אין תשובה ברורה בתוכנית החומש השנייה.¹³⁵

132 כאמור המוסד האקדמי הראשון שהחל לפעול במתכונת של הפרדה מגדרית הוא המרכז האקדמי לב שהוקם במקור כמוסד אקדמי לגברים בלבד, וככזה זכה למעמד של מוסד מוכר ומתוקצב להשכלה גבוהה כבר בשנת 1980. ראה/ראי לעיל ה"ש 9-10 וגוף הטקסט הנלווה.

133 מלאך כהנר ורגב, לעיל ה"ש 17, בעמ' 21 והטקסט הנלווה.

134 לעיל ה"ש 38; "תוכנית החומש השנייה", לעיל ה"ש 2, בעמ' 20.

135 לאחרונה הצהירה המל"ג כי תבקש מכל מוסד אקדמי המפעיל מסגרות בהפרדה להעביר לה דיווח על מצבת הסגל האקדמי במוסד על פי פילוח מגדרי. נתון זה יושווה לממוצע הפילוח המגדרי המקובל במוסדות להשכלה גבוהה, שאינם מפעילים מסגרות בהפרדה וככל שיימצאו פערים, המל"ג תדרוש תיקון המעוות, על מנת להבטיח שלא תתבצע הפליה על בסיס מין בקבלה לעבודה. ראה/ראי כתב תשובה לעתירה בעניין תירוש (2) לעיל ה"ש 8, ובעניין קהלת, שם, בס' 112. למרות הכוונות הטובות העומדות ביסוד הצהרה זו, אין זה ברור כיצד נתונים סטטיסטיים ביחס לפילוח המגדרי של הסגל במוסד כזה או אחר, יתנו בידי המל"ג כלים לזהות מקרים ספציפיים של הפליה על בסיס מין. כך למשל, אוניברסיטת חיפה, שהיא הגוף המרכזי הנותן חסות לתוכניות לתארים ראשון ושני במכללת מבח"ר, היא מוסד אקדמי שבו אחוז הנשים בסגל האקדמי היה גבוה יחסית למוסדות אחרים מאז ומתמיד. עובדה זו קשורה לנסיבות הקמתה במקור של אוניברסיטה כמוסד מחקר המתמקד בתחומי מדעי הרוח והחברה – תחומים שבהם אחוז הנשים בסגל הוא גבוה יחסית, לעומת תחומים "גבריים" כמו הנדסה, רפואה, או מדעים. באוניברסיטת חיפה אין פקולטה לרפואה או פקולטה להנדסה ורק לפני שנים לא רבות הוקמה בה פקולטה למדעים. אם כן, אחוז הנשים בסגל האקדמי בחיפה הוא

מן האמור לעיל מתברר אפוא כי בכל הנוגע לשלושת הקריטריונים המרכזיים, שהיו אמורים לשרטט את גבולות פעילותן של התוכניות האקדמיות הנפרדות לחרדים – קהל היעד, מגבלת התואר הראשון והגנה ככל שניתן על השוויון המגדרי – מתקיים פער של ממש בין החזון למציאות. פער זה הוא תוצר של מציאות הפוכה, שבה קודם התבסס והתעצב שדה ההפרדה ורק אחר כך נקבעה מדיניות רשמית להסדרתו. במצב דברים זה התוצאה היא נסיגה הדרגתית מוצהרת מחלק מעקרונות היסוד, שהיו אמורים להגדיר את גבולותיו של מרחב ההפרדה, לצד חוסר יכולת של ממש לאכוף בפועל את החלק האחר של עקרונות אלה. במקום להוביל את חזון הנגשת ההשכלה הגבוהה לציבור החרדי ולעצב את גבולות מרחבי ההפרדה בהתאם לקריטריונים מחמירים, שהיא עצמה קבעה, נמצאת אפוא המל"ג היום במעמד של מי שבעיקר מגיבה להתפתחויות בשטח ובחלק מהמקרים נאלצת להשלים עימן. התוצאה היא פער הולך וגדל בין חזון ההנגשה, שבמרכזו העיקרון של שילוב מדורג, לבין מציאות ההפרדה המתקיימת בפועל.

ב. לידתה של ההפרדה המגדרית כ"זכות" וכ"צורך"

התוכנית הרב-שנתית להנגשת ההשכלה הגבוהה לציבור החרדי מבוססת על ההנחה כי הצורך בהפרדה מגדרית הוא חלק מליבת הזהות הדתית-תרבותית של הקבוצה החרדית. כפי שהתברר בחלקו הראשון של המאמר, עמדתם הרשמית של הגופים הממונים על ההשכלה הגבוהה בישראל היא כי ללא הנגשה בצורה של מסגרות אקדמיות נפרדות לחרדים לתואר ראשון ובמקרים מסוימים גם לתואר שני, רובו של הציבור החרדי לא יוכל להשתלב בלימודים אקדמיים. מתוך הנחה זו של "צורך" נגזרת גם טענה עקרונית של "זכות" – הזכות להגנה תרבותית ולשוויון הזדמנויות. משמע, הנחת היסוד היא כי ללא פעולה אקטיבית של המדינה להנגשת ההשכלה הגבוהה לציבור החרדי, המדינה פוגעת בזכויות יסוד של קבוצה דתית זו. עמדה ערכית זו, הקושרת בין הצורך התרבותי של הקבוצה החרדית בהפרדה מגדרית לבין זכותה של קבוצה זו להתנהל בזירות חדשות במרחב הציבורי בהפרדה מגדרית, אינה חדשה. היא עומדת ביסוד תהליכים שהתרחשו בשני העשורים האחרונים של מיסוד ההפרדה המגדרית בזירות חדשות כגון יצירת תשתית ציבורית להפרדה בתחבורה ציבורית, בצבא או בשירות המדינה. יתרה מזו, לא ניתן להבין תהליכים אלה כמו גם את עמדתה של המל"ג

גבוה יותר מאחוז הנשים בסגל האקדמי באוניברסיטה העברית, שבה אין תוכניות אקדמיות נפרדות לחרדים לתואר ראשון או שני. עם זאת, ההשוואה הסטטיסטית בין שני המוסדות אינה יכולה ללמד דבר על אופן הגיוס הספציפי של איש או אשת סגל לתוכניות הנפרדות לחרדים והאם קריטריון המין שימש או משמש קריטריון רלוונטי לגיוס סגל הוראה לתוכניות הלימוד הנפרדות של גברים חרדים במכללת מבח"ר. גם העובדה שאין מקרה קונקרטי שניתן להירש אליו, אינה מלמדת דבר. מן הסתם מוסד המגייס גבר לסגל ההוראה רק משום שהוא גבר אינו מכריז על כך בפומבי. תמיד ניתן להצדיק גיוס אקדמי בטעמים של מצוינות ומומחיות וקשה מאוד לזהות מקרים של הפליה בהקשרים אלה. עצם פתיחת הפתח להגדרה רשמית של תפקידים אקדמיים מסוימים ככאלה הפתוחים בפני גברים בלבד, די בה אפוא על מנת לעורר חשש ממשי בפני גיבושן של פרקטיקות מפלות, ודומה כי לגופים הממונים על ההשכלה הגבוהה בישראל אין כל כלים אפקטיביים למנוע לגמרי מקרים אינדיבידואליים של הפליה על בסיס מין.

בסוגיית התוכניות האקדמיות הנפרדות לחרדים, אלא באמצעות הארת שינויים שחלו בשיח הזכויות הליברלי בתקופה זו, שבמרכזם מעבר משיח זכויות אינדיבידואלי לשיח זכויות קבוצתי, המזוהה עם העמדה הרב־תרבותית. חלק זה ממקם אפוא את ההתפתחויות, שנדונו בחלקו הראשון של המאמר, בתוך הקשר נורמטיבי־משפטי רלוונטי, ואגב כך הוא מצביע על סוג הקשיים והדילמות, שכל מדיניות ציבורית רב־תרבותית ובכלל זה מדיניותה של המל"ג בעניין התוכניות הנפרדות לחרדים, חייבת לתת עליהם את הדעת.

1. רב־תרבותיות קלאסית כחזון של זכויות

העמדה הרב־תרבותית הקלאסית צמחה מתוך יומרה ליברלית מובהקת. אחד הכותבים הבולטים בהקשר זה, ויל קימליקה (Kymlicka), טען כי זכותה של קבוצת מיעוט להגנה על מנהגיה התרבותיים והדתיים, היא נגזרת הכרחית של השיח הליברלי של זכויות הפרט.¹³⁶ הטעם המרכזי לכך הוא כי בשל השתלטותה של תרבות הרוב, מצויה תרבותם של מיעוטים תרבותיים או דתיים בסכנת הכחדה. איום זה על הזהות התרבותית של קבוצת מיעוט הוא חמור במיוחד מנקודת מבט ליברלית, שכן הטענה היא שהחברות בקהילה תרבותית או דתית היא תנאי לגיבוש זהות עצמית וליצירת הקשר תרבותי תומך, שבמסגרתו חברי הקבוצה יכולים לממש את האוטונומיה שלהם ולהגיע להכרעות בעלות משמעות בכל תחומי החיים. הזכות הקבוצתית לתרבות קשורה אפוא בטבורה לפי תפיסה זו למערך הזכויות הליברליות, שכן ההגנה עליה מהווה תנאי הכרחי למימושן של זכויות אינדיבידואליות כאשר מדובר בקבוצת מיעוט דתית או תרבותית.

יתרה מזו, ההנחה המרכזית של העמדה הרב־תרבותית היא כי הליברליזם מהווה לא רק את המצע הרעיוני להכרה בזכות הקבוצתית לתרבות, אלא גם מספק כלי הכרחי להבחנה בין פרקטיקות תרבותיות ראויות להגנה לבין כאלה שלא. המדובר אפוא במצע תיאורטי המקפיד ברמה הפורמלית שלא לחרוג מגבולות השיח הליברלי של זכויות הפרט גם כשהוא מרחיב הגנתו לזכויות של קבוצות מיעוט, שאינן תמיד ליברליות באורח חייהן ומנהגיהן כמו המיעוט החרדי. מבחינה זו קל לראות את מידת האטרקטיביות של עמדה תיאורטית זו ולהבין את מידת ההסכמה שבה התקבלה בשיח המשפטי במדינות כמו ישראל, המתמודדת מול המיעוט החרדי בסוגיות רב־תרבותיות לא פשוטות, שהבולטת בהן היא סוגיית ההפרדה בין נשים לגברים.

136 ראה/ראי למשל Will Kymlicka, *Liberalism, Community and Culture* (1989); Iris Marion Young, *Justice and the Politics of Difference* (1990); Micheal McDonald, *Should Communities Have Rights? Reflections of Liberal Individualism*, 4 *Can. J.L. Jurisprudence* 217 (1991); Amy Gutmann, *The Challenge of Multiculturalism in Political Ethics*, 22 *Philosophy & Public Affairs* 171 (1993); Charles Taylor, *The Politics of Recognition*, in *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition* 25 (1994); Will Kymlicka, *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights* (1995); James Tully, *Strange Multiplicity: Constitutionalism in an Age of Diversity* (1995).

2. מתיאוריה למציאות: הפרדה בתחבורה ציבורית כמקרה מבחן של שיח הזכויות הרב־תרבותי

אחד מציוני הדרך המשמעותיים ביותר בתהליך המשגתה של ההפרדה בין נשים לגברים בשיח המשפטי הישראלי כצורך דתי־תרבותי של המיעוט החרדי, הראוי להגנה בשמה של תפיסה ליברלית של רב־תרבותיות, מצוי בפסק דינו של בית המשפט העליון בעניין רגן, ששרטט את גבולות המותר והאסור בכל הנוגע להפרדה מגדרית בתחבורה ציבורית.¹³⁷ פסק דין זה השלים תהליך, שהחל עשור שנים קודם לכן, שחלק ממנו פרקטיקות של הפרדה בין נשים לגברים בזירות שונות של המרחב הציבורי החלו לקבל לגיטימציה גוברת בשיח המשפטי מכוחה של תפיסת זכויות, שבמרכזה הזכות להגנה תרבותית של המיעוט החרדי וחובתה הנגזרת של המדינה לאפשר מימושה של זכות זו.

בשני מאמרים קודמים שלי דנתי באריכות בהתפתחויות אלה והדברים מובאים בפירוט שם.¹³⁸ מה שחשוב להזכיר בתמצית הוא כי את ראשיתו של תהליך המשגתה של ההפרדה בין נשים לגברים כצורך דתי־תרבותי של המיעוט החרדי, שיש להגן עליו בשמה של תפיסה ליברלית של רב־תרבותיות, אפשר לראות בחקיקתו של חוק איסור הפליה במוצרים ושירותים בשנת 2000. במקור נועד החוק להטיל איסור גורף על כל פרקטיקה של הפליה, סלקציה או הפרדה כנגד קבוצות מוגנות במקומות פרטיים בעלי אופי ציבורי כמו אולמות אירועים, מועדונים, בריכות שחייה ועוד.¹³⁹ במהלך הדיונים על החוק עלה החשש בכנסת כי החלה גורפת של עקרון איסור ההפליה על יחסים במשפט הפרטי תפגע במיוחד בקהילה הדתית־חרדית המקיימת הסדרי הפרדה בין נשים לגברים. מכיוון שכך, הוסף לחוק חריג, המתיר בתנאים מסוימים קיומן של מסגרות נפרדות לנשים ולגברים. עיון בהיסטוריה החקיקתית של החוק מגלה כי מה שעמד לעיני המחוקקים היו הסדרי הפרדה בין נשים לגברים בזירות שונות במרחב הציבורי כמו בתי קולנוע, או תחבורה ציבורית ומה שחזק בעיניהם את ממד הלגיטימיות של התופעה והצורך להגן עליה בכלים משפטיים הוא המשגתה הנורמטיבית כנגזרת לגיטימית של הזכות לתרבות של הציבור החרדי.¹⁴⁰ את השלמתו של תהליך זה,

137 עניין רגן, לעיל ה"ש 5.

138 נויה רימלט "הפרדה בין נשים לגברים כהפליה בין המינים" עלי משפט ג 99 (2003); נויה רימלט "המשפט כסוכן של רב תרבותיות: על אוטופיה ומציאות בפרשת ההפרדה באוטובוסים" משפטים מב 773 (2012) (להלן: רימלט "המשפט כסוכן של רב־תרבותיות").

139 ס' 3 (א) לחוק איסור הפליה במוצרים, בשירותים ובכניסה למקומות בידור ולמקומות ציבוריים, תשס"א-2000 קובע: "מי שעיסוקו בהספקת מוצר או שירות ציבורי או בהפעלת מקום ציבורי, לא יפלה בהספקת המוצר או השירות הציבורי במתן כניסה למקום ציבורי, או במתן שירות למקום הציבורי, מחמת גזע, דת, או קבוצה דתית, לאום, ארץ מוצא, מין, נטייה מינית, השקפה, השתייכות מפלגתית, מעמד אישי, הורות או מוגבלות".

140 חבר הכנסת אמנון רובינשטיין למשל ששימש יו"ר ועדת חוק, חוקה ומשפט, שעסקה בגיבושו של החוק, הסביר בהקשר זה: ש"מבחינת עקרונות של חוקה ליברלית צריך לכבד את חופש המסורת הדתית והחרדית". ראה/ראי פרוטוקול ישיבה מס' 172 של ועדת חוק, חוקה ומשפט, הכנסת ה־15 (27.2.2000).

שכחלק ממנו הומשגה ההפרדה המגדרית כזכות וצורך של הציבור החרדי, ניתן למצוא כאמור בפסק הדין בעניין רגן.

פרשת רגן הגיעה לפתחו של בג"ץ לאחר שינוי משמעותי שחל בהרגלי הנסיעה של הציבור החרדי בקווי אוטובוס ציבוריים. בהקשר זה מתברר כי עד לסוף שנות התשעים לא התקיימה כל הפרדה בין נשים לגברים בקווי התחבורה הציבורית ששירתו את הציבור החרדי. היעדרם של הסדרי הפרדה לא מנע מהציבור החרדי להשתמש בתחבורה ציבורית בתדירות גבוהה ובהיקף נרחב ביותר. השימוש של הציבור החרדי בתחבורה ציבורית היה גבוה בהרבה מהממוצע הארצי, וההערכה הרווחת באותן שנים הייתה כי משפחה חרדית ממוצעת משתמשת בתחבורה ציבורית כ-12 עד 15 פעמים ביום וזה בהשוואה לממוצע ארצי של שתי נסיעות למשפחה.¹⁴¹ למרות הדברים האלה נתן שר התחבורה בשנת 1997 היתר להפעלתם הניסיונית של שני קווי אוטובוס עירוניים בבני ברק ושניים בירושלים בתנאים של הפרדה מגדרית. ההיתר ניתן בעקבות מה שהוגדר כ"דיונים עם נציגי המגזר החרדי", שהתקיימו במסגרת ועדה בראשות מנכ"ל משרד התחבורה שדנה בסוגיה.¹⁴² באופן ספציפי כלל ההיתר של משרד התחבורה שלושה נדבכים: קווי ההפרדה החדשים יסומנו בשלט "מהדרין" על מנת להקל על הציבור החרדי לזהות אותם; בקווים אלה תיפתח הדלת האחורית לעליית נשים; ומתנדבים מהציבור החרדי יוכלו להתארגן ולשכנע את אוכלוסיית המשתמשים בקווים אלה לעלות לאוטובוס בהפרדה ולהתיישב בו גם כן בהפרדה: נשים מאחור, גברים מלפנים. בסופו של דבר, ההיתר המקורי להפעלתם הניסיונית של מספר מוגבל של קווים עירוניים בהפרדה מעולם לא נאכף.¹⁴³ במקום הפרדה בקווי אוטובוס עירוניים, התבססה ההפרדה בתחבורה ציבורית דווקא בקווים בין-עירוניים. מי שהפכה להיות הסוכנת המרכזית של קווי ההפרדה הייתה חברת אגד, שגילתה את הפוטנציאל הכלכלי הטמון בקווים אלה והפעילה החל משנת 2000 קווים רבים בתנאים של הפרדה מגדרית. אגד אימצה את המתווה ששורטט על ידי משרד התחבורה, ושנועד במקור להיות מצומצם לשני קווים עירוניים בלבד, והשתמשה בו על מנת להקים מערך של עשרות קווים בין-עירוניים. קווים אלה נשאו את השלט "מהדרין", הדלת האחורית נפתחה לעליית נשים, ומתנדבים מהציבור החרדי דאגו לאכיפת הסדרי ההפרדה באוטובוס. כאשר הגיע הנושא לדיון בבג"ץ בשנת 2007 כבר פעלו ברחבי ארץ עשרות קווי אוטובוס מופרדים,¹⁴⁴ שבהם, כך התברר, התפתחו הסדרים כופים של הפרדה מגדרית, שהיו מלווים לעיתים גם באלימות. כחלק מהכפייה שהתקיימה באותם קווים, נשים נדרשו על ידי נוסעים אחרים באוטובוס, לרוב גברים, להתלבש באופן צנוע, לעלות לאוטובוס רק מהדלת האחורית ולהתיישב מאחור. נשים שלא השלימו עם כפייה זו הושפלו, הוטרו וואף סולקו מהאוטובוס.¹⁴⁵

בית המשפט העליון קבע כי כל הסדר מוכוון או כופה של הפרדה בין נשים לבין גברים בתחבורה ציבורית הוא בלתי חוקי והורה לחברת אגד למנוע כל אירוע של אלימות או

141 רימלט "המשפט כסוכן של רב תרבותיות", לעיל ה"ש 138, בעמ' 787.

142 שם, בעמ' 786.

143 שם, בעמ' 796-797.

144 שם, בעמ' 797.

145 עניין רגן, לעיל ה"ש 5.

כפייה בנוגע להסדרי הישיבה באוטובוס ואף להסיר את שלטי המהדרין מהאוטובוסים. עם זאת שופטי בג"ץ הבהירו כי יש להתחשב ברצונם של אלה המבקשים "לשמור על תפיסתם התרבותית-דתית" ולממש בקווים אלה את "הזכות להפרדה מרצון"¹⁴⁶. בית המשפט הורה אפוא לחברות התחבורה הציבורית להמשיך ולאפשר לכל אישה החפצה בכך להמשיך ולעלות מהדלת האחורית לאוטובוס ולהתיישב בהפרדה מאחור. השופט ג'ובראן שרטט במפורש את הקשר בין התוצאה העקרונית של פסק הדין לבין העמדה הליברלית הרב-תרבותית והסביר:

הליברליות הרב תרבותית מכירה בחשיבות של התרבות, ובחשיבות השמירה על התרבות למען הגשמת זכותו של הפרט לאוטונומיה [...] עלינו כחברה לכבד את תרבותו של האחר ואת מנהגיו, וזאת תוך איזון בין הזכויות והאינטרסים השונים [...] עם זאת, לטעמי ראוי להדגיש כי ערך משמעותי שאמור להדריכנו בסוגיות טעונות אלו הוא ערך הסובלנות [...] ערך זה הוא המפתח לגיבושו של היחס כלפי תרבויות שאינן ליברליות. הסובלנות הליברלית דורשת מהפרט השלמה עם דעות ומנהגים תרבותיים שהוא אינו מסכים איתם. החברה הליברלית הרב תרבותית מבוססת יותר מכל על ערך הסובלנות, ומכירה בכלל התרבויות כראויות להגנה על מנת לאפשר לפרט לממש את אוטונומית הרצון הפרטי, ולספר את סיפור חייו [...] ¹⁴⁷.

כפי שעולה מהציטוט לעיל, בית המשפט תפס את הסוגיה ככזו המצויה בלב השיח הרב-תרבותי ומעוררת שאלות הנוגעות לזכותו לתרבות של המיעוט החרדי ולחובות המוטלות על המדינה כנגזרת מזכות זו. בהתבסס על תפיסת זכויות זו גובש הפתרון המשפטי, שבמרכזו הטלת איסור על אלימות וכפייה מחד גיסא ומתן אפשרות למימוש הזכות להפרדה לאלה הרוצים בכך מאידך גיסא, באמצעות הטלת חובה על חברות התחבורה הציבורית לפתוח את הדלת האחורית באוטובוס לעליית נשים. פסק הדין נתן אם כן הכשר מהותי ופורמלי לעיקרון של הפרדה בין נשים לגברים במרחב הציבורי בעצם הקביעה העקרונית כי מדובר בנוהג רצוני, שהוא חלק מליבת הזהות התרבותית של המיעוט החרדי, ובמסקנה הנגזרת מכך ביחס לחובתה של המדינה לסייע במימושו.¹⁴⁸ מבחינה זו, לא ניתן להבין תהליכים של התפשטות ההפרדה המגדרית בזירות אחרות של המרחב הציבורי, שהתרחשו במקביל ובהמשך לפרשת ההפרדה באוטובוסים ובכלל זה התפתחותן של תוכניות ההפרדה המגדרית באקדמיה בעידוד המל"ג ובתמיכתה ללא הבנת האופן שבו מושגים "זכות" ו"צורך", שנטבעו בפסק הדין בעניין קווי ההפרדה בתחבורה הציבורית, מספקים את המסגרת לדיון בהפרדה ובצידוקים לתמיכה המוסדית בה עד היום.

146 שם, פס' לא לפסק דינו של השופט (כתוארו אז) רובינשטיין.

147 שם, פס' 4 לפסק דינו של השופט (כתוארו אז) ג'ובראן.

148 השופט רובינשטיין הסביר בהקשר זה כי "ייתכן אף שיש לנסות לסייע" למבקשי ההפרדה באוטובוסים "שכן ההתחשבות באמונתו ובצרכיו הדתיים של כל אדם היא מעקרונות היסוד של המשפט הישראלי" (שם, פס' ח לפסק דינו).

3. בין צרכים קיימים לצרכים משתנים: עיון ביקורתי בפרשת ההפרדה באוטובוסים

עם זאת, מתברר כי עיון ביקורתי בפרשת קווי ההפרדה יכול דווקא להוביל למסקנה הפוכה ולהציב סימני שאלה לא פשוטים סביב המשגתה של ההפרדה המגדרית באופן קטגורי כעניין של "זכות" ו"צורך" של הציבור החרדי. בכתיבה קודמת שלי, שבה ניתחתי באריכות את האופן שבו התפתחו קווי ההפרדה ואת תרומתה של חברת אגד להתפתחויות אלה גיליתי, כי בתחילת הדרך ניסתה חברת אגד לברר את הכדאיות הכלכלית של קווי ההפרדה. החברה החליטה לבדוק האם הדרישה להנהגת "קווי מהדרין", שהציגו לה גורמים מסוימים בציבור החרדי, אכן מייצגת את גישתו של רוב הציבור החרדי. סקר עמדות, שנעשה ביוזמתה של חברת אגד בתחילת שנת 2000 בקרב קבוצות מיקוד מהציבור החרדי, גילה, למרבה ההפתעה, כי שיעור התומכים בקווי מהדרין מקרב הזרם החסידי הוא נמוך, ואילו הזרם הליטאי מתנגד לכך נחרצות.¹⁴⁹ עוד גילה הסקר שנשים חרדיות, ובהן נשים המשתייכות לזרם החסידי המחמיר ביותר "תולדות אהרון", מביעות התנגדות לקווי מהדרין בעיקר בגלל טעמי נוחות והצורך בעזרה לילדים.¹⁵⁰

נתונים אחרים שהצלחתי לאתר מהתקופה הרלוונטית, ביחס לעמדות בתוך הציבור החרדי כלפי סוגיית ההפרדה באוטובוסים, תומכים בממצאי סקר העמדות של חברת אגד ומגלים כי בתחילת הדרך היו אפילו ניסיונות מאורגנים בתוך הקהילה החרדית לעצור את היוזמה לקווי הפרדה ולאפשר לציבור זה להמשיך ולנסוע בתנאים מעורבים, כפי שהיה מקובל במשך עשרות שנים. כך למשל, בביתר עילית היה ניסיון מתועד להתנגד ליוזמה להפוך את קו האוטובוס המשרת את היישוב לקו הפועל בתנאים של הפרדה.¹⁵¹ בירושלים, "יד ודונית", כך לפי פרסומיה של חברת אגד, תלשה שלטים שנתלו ב-120 תחנות אוטובוס בשכונות חרדיות ובהם נכתב: "ציבור הנוסעים מתבקש לשבת באוטובוס לפי גדרי הצניעות. אגד".¹⁵² מי שניסו לקדם את חזון קווי מהדרין בתוך הקהילה החרדית באותם שנים היו גורמים מסוימים מחסידות גור, שנתקלו בתחילת הדרך בהתנגדות בתוך הציבור החרדי הרחב.¹⁵³

149 נתוני הסקר הזה פורסמו בחוברת שהפיקה חברת אגד בשנת 2006 לקראת יום עיון שקיימה בנושא מערכת היחסים בין אגד ללקוחותיה החרדים. מהחוברת מתברר כי הסקר נערך בקבוצות מיקוד עם משתתפים מהחוגים החרדיים בלבד כמלון מוריה בירושלים. בפועל נערכו עשר קבוצות מיקוד נפרדות לנשים ולגברים בהנחייתו של ד"ר אבינועם ברוק, ממנהלי מכון מחקר Market Watch, מחקרי שוק וסקרי דעת קהל בע"מ. חשוב לציין כי במשרדו של דובר אגד סירבו בזמנו לבקשתי להעביר לי את הסקר המלא מנימוקים שאותם סירבו לפרט והוגדרו כ"שיקולים מסחריים ואחריים" השמורים עימם. ראה/ראי רימלט "המשפט כסוכן של רב תרבותיות", לעיל ה"ש 138, בעמ' 795-796.

150 חברת אגד עצמה הגדירה את ממצאי הסקר באשר למידת ההתנגדות של נשים חרדיות לפרקטיקת ההפרדה כ"מפתיע ביותר". שם, בעמ' 796.

151 כחלק מניסיון זה אפילו גובשה עצומה, ועותק ממנה נשלח לאגודה לזכויות האזרח. שם בעמ' 789-788.

152 שם, בעמ' 801.

153 שם, בעמ' 788.

בשלבנים הראשונים תומכי ההפרדה במגזר החרדי השקיעו מאמץ בהקמת קווי תחבורה פיראטיים, שפעלו בתנאים של הפרדה, ובמקביל הפעילו לחץ על חברת אגד להתגייס להקמת מערך של קווי מהדרין תוך הבטחה כי המהלך ישתלם כלכלית לחברה.¹⁵⁴ תומכי ההפרדה בתוך הציבור החרדי הבטיחו לחברת אגד שאם תגייס לקידום קווי ההפרדה, הם ידאגו "למגור את תופעת ההסעות הבלתי מורשות" וגם לקרוא לציבור החרדי "לנסוע אך ורק 'בקו המיוחד של אגד בלבד'".¹⁵⁵

בנסיבות אלה, ואף שסקר העמדות שביצעה אגד גילה שרוב הציבור החרדי ובמיוחד נשים אינם מעוניינים בקווי מהדרין, המשיכה החברה בתנופת קווי ההפרדה משום ששוכנעה "שמדובר בעניין כלכלי טהור".¹⁵⁶ תנופה זו התבססה כאמור על שיתוף הפעולה שנוצר בשנים אלה בין מצדדי חזון ההפרדה בתחבורה ציבורית בציבור החרדי, לבין החברה. הראשונים הבטיחו לדאוג לכך שהציבור שלהם ישתמש אך ורק בקווי ההפרדה של אגד, וזו מצידה אפשרה לסדרנים מתוך הציבור הזה לאכוף את הסדרי ההפרדה גם באלימות בתוך האוטובוס.¹⁵⁷ משרד התחבורה עודד התפתחויות אלה, כאשר אישר לחברת אגד לגבות תעריפי נסיעה מוזלים בקווים אלה וכאשר נמנע מכל פיקוח או בקרה על התפתחותם של קווי ההפרדה בשנים הרלוונטיות.¹⁵⁸ בשנת 2008 כבר פעלו 56 קווי מהדרין ברחבי הארץ, רובם המכריע קווים בין-עירוניים, שקישרו בין 28 יישובים. כחלק ממערך זה הופעלו 2,108 אוטובוסים ביום.¹⁵⁹

כאשר נדרש בית המשפט העליון לסוגיית ההפרדה המגדרית בתחבורה ציבורית, כבר היו אפוא קווי ההפרדה עובדה קיימת זה כמעט עשור שנים. הציבור החרדי, שחלקים גדולים ממנו התנגדו כזכור בתחילת הדרך להקמתם של קווי ההפרדה, התרגל, או נאלץ להתרגל, בשנים אלה לנסיעה בתחבורה ציבורית בתנאים של הפרדה. האימוץ ההדרגתי של נוהג ההפרדה באוטובוסים על ידי בני ובנות הקהילה החרדית לא התרחש אפוא כחלק מהתפתחות פנימית טבעית בתוך הקהילה החרדית, אלא היה תוצר של התערבות חיצונית של חברת אגד ומשרד התחבורה, שהתגייסו לקידום ולמימוש הרעיון של קווי הפרדה. סימוך קווי האוטובוס המשרתים את הציבור החרדי כקווי מהדרין, פתיחת הדלת האחורית לעליית נשים ומתן היתר לסדרנים מתנדבים לכפות הפרדה באוטובוס – כל אלה היו כלים הכרחיים לצורך קידום מציאות חדשה בכל הנוגע להרגלי הנסיעה של הציבור החרדי בתחבורה ציבורית. היה זה אפוא תהליך דינמי, שבו המדיניות הציבורית לא נתנה מענה לצורך תרבותי קיים, אלא השתתפה באופן פעיל בתהליך הפיכתה של ההפרדה המגדרית בתחבורה ציבורית לעוד אחד ממנהגיו וצרכיו של הציבור החרדי.

פסק הדין בעניין רגן לא נתן דעתו כלל לתוכנה ביקורתית אחרונה זו ביחס לאופן שבו ההתערבות המוסדית היא זו שאפשרה ויצרה הלכה למעשה את מציאות ההפרדה באוטובוסים.

154 שם, בעמ' 797-801.

155 שם, בעמ' 798.

156 שם.

157 שם, בעמ' 804-806.

158 שם, בעמ' 802.

159 שם, בעמ' 797.

התעלמות זו מסבירה את התוצאה הסופית שאליה הגיע בית המשפט, ואת הקושי שתוצאה זו מעוררת. לאחר שמשרד התחבורה טען במענה לעתירה כי הסדרי ההפרדה המגדרית באוטובוסים "נשענים על תפיסות המקובלות בחברה החרדית",¹⁶⁰ הכריז בית המשפט העליון בהחלטת ביניים כי "אנו יוצאים מההנחה שאין פסול ברעיון של אוטובוסים שיש בהם הפרדה הבאה בהיענות לצרכי הציבור החרדי".¹⁶¹ באותה החלטה הוסיף בית המשפט והמליץ למשרד התחבורה להקים ועדה שתברוק את המצב העוברתי לאשורו בנוגע לקווי המהדרין הקיימים ותגבש המלצות להמשך קיומם ולהסדרים הרצויים בהם. הוועדה אכן הוקמה על ידי שר התחבורה, והמלצותיה, שהוגשו בסוף שנת 2009, סיפקו בסופו של דבר לבית המשפט את המסגרת להכרעה בעתירה.¹⁶² במיוחד נאחז בית המשפט בשני ממצאים מרכזיים שהודגשו בדין וחשבון המסכם של הוועדה בדבר קווי ההפרדה. מחד גיסא, ציין בית המשפט כי הוועדה מצאה כי ההסדרים הקיימים בקווי המהדרין הפועלים כיום אינם וולונטריים, והדגישה את ה"פיקציה שבתיאור המצב הנוכחי כוולונטרי".¹⁶³ מאידך גיסא, הדגיש בית המשפט פעמים מספר ש"הוועדה התרשמה, שהדרישה לתחבורה ציבורית בה מתאפשרת הפרדה בין גברים ונשים מבטאת רצון כן של חלקים מהציבור החרדי".¹⁶⁴ מתוך משוואה זו צמחה מסקנתה העקרונית של הוועדה, שאותה אימץ בית המשפט, ולפיה "בצד הרצון להבטיח שהסדרי הישיבה באוטובוסים יהיו וולונטריים לחלוטין, יש לאפשר גמישות לאותם נוסעים המבקשים לנהוג בעצמם הפרדה מגדרית".¹⁶⁵ בית המשפט הוסיף בהקשר זה כי "יתכן אף שיש לנסות לסייע" למבקשי ההפרדה, "שכן ההתחשבות באמונותיו ובצרכיו הדתיים של כל אדם היא מעקרונות היסוד של המשפט הישראלי".¹⁶⁶

עם זאת, הכרעה זו מעוררת קושי לא מבוטל לאור העובדה כי ההפרדה בתחבורה ציבורית לא הייתה כלל "צורך" של רוב בני הקהילה החרדית עד לפני שנשי עשורים. גם אם הפרדה בין נשים לגברים הייתה מאז ומתמיד נוהג פנים-קהילתי יציב ומבוסס של החברה החרדית, הגלישה שלו לתחבורה הציבורית התרחשה כתוצאה מהתערבות והסדרה מוסדית, שנעשו במקור בניגוד לדעתו של חלק מציבור זה. יתרה מזו, גם העובדה שבשנת 2009 "חלקים מהציבור החרדי" כבר הביעו רצון בהפרדה אינה פותרת את הקושי שמעוררת הכרעת הדין, שכן תהליך זה לא התרחש כאמור כחלק מהתפתחויות פנימיות בתוך הציבור החרדי, אלא כתוצר ישיר של התערבות מוסדית. מבחינה זו, ההסדרה הציבורית של הסדרי ההפרדה באוטובוסים הפכה להתערבות במחלוקות פנימיות ובמאבקי כוח בתוך הקבוצה החרדית ביחס לגבולות זהותה התרבותית ומנהגיה המחייבים. ההתערבות המוסדית, ולא המאבק

160 ס' 13 לתגובה לעתירה מטעם משיב מס' 1 (משרד התחבורה) בעניין רגן (לעיל ה"ש 5), מיום 30.4.2007.

161 רימלט "המשפט כסוכן של רב תרבותיות", לעיל ה"ש 138, בעמ' 781.

162 ועדה לבריקת הסדרי ההסעה בתחבורה ציבורית בקווים המשמשים את המגזר החרדי דו"ח מסכם (2009) <https://goo.gl/dP3fXH> (להלן: דו"ח הוועדה לבריקת הסדרי ההסעה בתחבורה ציבורית).

163 עניין רגן, לעיל ה"ש 5, פס' ו לפסק דינו של השופט (כתוארו אז) רובינשטיין.

164 ש.ם.

165 ש.ם, פס' לח.

166 ש.ם, פס' ח. ההדגשות אינן במקור.

הפנים־קהילתי, השפיעו אפוא וחזקו את מידת ההשלמה עם פרקטיקת ההפרדה והציות לה בקרב הציבור החרדי.

מה שמחדד ומבהיר תוכנה אחרונה זו הוא דו"ח הוועדה שמונתה בשנת 2009 על ידי שר התחבורה, בהמלצת כג"ץ לבחון את קווי ההפרדה ולגבש המלצות לגבי המשך פעילותם. הוועדה, כך מתברר, שמעה בין היתר את עדותו של פרופ' מנחם פרידמן, ממייסדי מחקר החברה החרדית בישראל, וזה התייחס לרקע הסוציולוגי לתופעת ההפרדה.¹⁶⁷ פרידמן הסביר כי ההפרדה ההולכת וגוברת בין נשים לגברים במרחב הציבורי היא חלק ממגמת הקצנה בחברה החרדית הבאה לידי ביטוי בהחמרת ההלכות והמנהגים השונים. פרידמן הוסיף כי תופעת ההקצנה מובלת על ידי מיעוט קטן, שבו נוכחות בולטת לכמה חצרות חסידיות. מדובר באותן קבוצות הנוקטות אמצעים מיליטנטיים במאבקים שונים המתקיימים בנושאים כגון שמירת שבת, כשרות ועוד. טענתו הייתה כי רוב הציבור החרדי אינו שותף למאבקים אלה, בוודאי לא בתחילתם, אולם גם אינו מתנגד להם באופן אקטיבי, שכן הדבר עלול להיתפס כהתנערות מערכי דת. משהורס דגל המאבק להשגת "תחבורת מהדרין", סיכם אפוא פרידמן וקבע, רוב הציבור החרדי אינו יכול להתנגד לקריאה אשר מוצגת כחובה הלכתית.¹⁶⁸ מסיבה זו העריך פרידמן שמרגע שיינתן היתר ציבורי להפעלת תחבורה ציבורית בתנאים של הפרדה בין נשים לגברים יהיה קשה, אם לא בלתי אפשרי, להחזיר את הגלגל לאחור. המציאות בפועל של קווי ההפרדה, שכבר התקיימה בעת מתן עדותו של פרידמן איששה וחזקה כמובן הערכה זו. בהקשר זה מתבררת אפוא השפעתה המכרעת של ההתערבות המוסדית על שינוי הרגלי הנסיעה של הציבור החרדי בתחבורה ציבורית ותרומתה לגיוסו של ציבור זה לקידום חזון ההפרדה. כל עוד פעלו כל קווי האוטובוס המשרתים את הקהילה החרדית בתנאים מעורבים, יכלו בני ובנות הקהילה לבחור היכן להתיישב באוטובוס. אולם, משעה שלצד האפשרות לאוטובוס מעורב, הוצבה, האפשרות החלופית לאוטובוס "כשר" וצנוע יותר, המאפשר נסיעה בתנאים של הפרדה, הבחירה באוטובוס מעורב, הפכה להתנערות גלויה מערכי דת.

4. "תרבות" ו"צורך" בראי זרמים ביקורתיים של הרב־תרבותיות

הדברים הללו מתקשרים באופן מעניין להתפתחויות ביקורתיות בשיח הרב־תרבותי ונותנים להן תוקף ואישוש מעניינים. בשנים הראשונות התמקדה הביקורת כנגד השיח הרב־תרבותי בשאלה האם הגנה על הזכות לתרבות יכולה להצדיק פגיעה בשוויון המגדרי.¹⁶⁹ כותבות פמיניסטיות, שהבולטת בהן היא סוזן מילר אוקין, טענו כי השוויון המגדרי צריך תמיד לגבור בכל התנגשות שכזו.¹⁷⁰ עמדה זו לא ערערה על ההנחה המרכזית, העומדת ביסוד

167 דו"ח הוועדה לבריקת הסדרי ההסעה בתחבורה ציבורית, לעיל ה"ש 162, בס' 49-51. 168 שם.

169 לסקירה של התפתחויות ביקורתיות בשיח הרב־תרבותי ראה/ראי Karen Knop, Ralf Michaels, Annelise Riles, *From Multiculturalism to Technique: Feminism, Culture and the Conflict of Laws*, 64 STAN. L. REV. 589, 596-609 (2012).

170 Susan Moller Okin, *Is Multiculturalism Bad for Women*, in IS MULTICULTURALISM BAD FOR WOMEN 31 (Matthew Howard, Martha Nussbaum & Joshua Cohen eds., 1999).

העמדה הרב־תרבותית הקלאסית, בדבר קיומו של סל מנהגים נתון ומוגדר, שהוא חלק מליבת הזהות התרבותית של קבוצת מיעוט, אלא טענה כי אין זה ראוי להגן על זהות תרבותית כזו או אחרת כאשר כרוכה בכך פגיעה בשוויון המגדרי. אם כן, בשלבים הראשונים ניתן לאפיין את הוויכוח בתוך השיח הרב־תרבותי ככזה המתמקד בשאלת האיזון הראוי שבין הזכות לתרבות לבין הזכות לשוויון.¹⁷¹

עם זאת, בשלבים מאוחרים יותר אנו עדים לכתיבה ביקורתית המאתגרת את העמדה הרב־תרבותית הקלאסית מכיוון אחר לגמרי. כתיבה ביקורתית זו מסיטה את הדיון בתוך השיח הרב־תרבותי משאלת האיזון בין זכויות לשאלות חדשות, המתמקדות בזכות לתרבות עצמה ומערערות את הטענה העקרונית בדבר קיומו של סל מנהגים תרבותי נתון ומוגדר מראש של קבוצת מיעוט. באופן ספציפי, הטענה הביקורתית, המתבססת גם על מחקרים אנתרופולוגיים בתחום של תרבות ומסורת, היא כי בניגוד לתפיסה הממשיגה את תרבותן של קבוצות מיעוט כמשהו סטטי ומונוליטי, בפועל, מנהגים דתיים ותרבותיים הם עניין דינמי, מתפתח, שנוי במחלוקת ונתון לשינויים והשפעות מבחוץ.¹⁷² כך למשל, מדהבי סנדר מתמקדת בכתיבתה בשני היבטים הממחישים ומחדדים את הטענה ביחס לאופייה הדינמי של תרבות המיעוט.¹⁷³ ראשית, היא טוענת כי היום יותר מתמיד מתאפיינות תרבויות מיעוט בתופעות של עימות וחילוקי דעות פנימיים, כאשר פרטים בתוך קבוצת המיעוט מנסים לאתגר פרשנויות שמרניות מסורתיות של נורמות תרבותיות של הקבוצה ולקדם שינוי מבפנים.¹⁷⁴ שנית, וזה עיקר החידוש בכתיבתה, היא מוסיפה עוד רובר לדיון וטוענת

171 חשוב לציין כי בהקשר הישראלי ובכל הנוגע לקבוצה החרדית יש גם כתיבה ביקורתית, החולקת על עצם הגדרתה של קבוצה זו כקבוצת מיעוט הנתונה בסכנת הכחדה, ולכן גם מערערת על עצם זכותה להגנה תרבותית קבוצתית. מנקודת ראות של עמדה זו אין כלל מקום להתייחס לסוגיה של התפשטות ההפרדה המגדרית במרחב הציבורי כסוגיה של רב־תרבותיות, הכרוכה בהתנגשות בין הזכות לתרבות לזכות לשוויון, ומחייבת איזון ביניהן. מסקנה זו מעצימה אפוא את מרכזיותה של הזכות לשוויון מגדרי בהקשרים אלה ואת הצורך למנוע פגיעה בה. ראה/ראי Gila Stopler, *Contextualizing Multiculturalism: A Three Dimensional Examination of Multicultural Claim* 1 LEHR 309 (2007)

172 כתיבה האנתרופולוגית שעליה מתבססת בין היתר עמדה זו בולט הביטוי תרבות "מומצאת" (invented tradition), לא במוכח השלילי, אלא כדי להדגיש את ההיבטים הדינמיים של פרקטיקות תרבותיות. ראה/ראי למשל ERIC HOBBSBAWN & TERENCE RANGER, *THE INVENTION OF TRADITION* (1992); NICHOLAS THOMAS, *IN OCEANIA: VISIONS, ARTIFACTS, HISTORIES* 17-18, 186 (1997); Charles L. Briggs, *The Politics of Discursive Authority in Research on the "Invention of Tradition"* 11 CULTURAL ANTHROPOLOGY 435, 435-436 (1996); Richard Handler & Jocelyn Linnekin, *Tradition, Genuine or Spurious*, 97 J. AM. FOLKLORE 273 (1984); Allan Hanson, *The Making of the Maori: Culture Invention and Its Logic*, 91 AM. ANTHROPOLOGIST 890 (1989); Jean Jackson, *Is There a Way to Talk About Making Culture Without Making Enemies?*, 14 DIALECTICAL ANTHROPOLOGY 127, 127 (1989). Madhavi;(Sunder (להלן: Sunder), *Cultural Dissent*, 54 STAN. L. REV. 495 (2001) 173 Sunder, *Piercing the Veil*, 112 YALE L.J. 1399 (2003)

174 Sunder, שם בעמ' 516-523. לספרות ביקורתית נוספת הדנה בסוגיית המחאה מבפנים ובמיוחד במאבקן של נשים בתוך קבוצות דתיות להניע שינוי מבפנים ראה/ראי למשל Azizah Al-

כי מאבקים פני-תרבותיים מסוג זה מולידים לא פעם פנייה למשפט משום שמנהיגיהן של קבוצות מיעוט גילו את היתרונות שבגיוס כוחם הכופה של המדינה והמשפט לצורך שימור הזהות התרבותית של הקבוצה והגנה מפני שינוי ומודרניות. משמע, ככל שמתערערת הסמכות הפנימית של מנהיגי הקבוצה ויכולתם לשמור על מסגרת תרבותית אחידה וכופה, כך גדלה הפנייה שלהם למשפט בניסיון לגייס את מערכת אכיפת החוק למה שהיא מכנה "שימור תרבותי". התוצאה המעשית של מהלך זה היא מתן בכורה בחסות המשפט לעמדות תרבותיות מסורתיות על פני עמדות מודרניות יותר בתוך הקבוצה.¹⁷⁵ ההנמקה המשפטית הרשמית של מהלך זה היא כמובן הגנה על יכולתה של קבוצת המיעוט להתקיים ולשמור על תרבותה. אלא, שניתוח ביקורתי יותר מגלה כי בפועל מדובר במתן העדפה לצרכים ולאינטרסים המשרתים את קבוצת בעלי הכוח בתוך הקבוצה בכל הנוגע לשרטוט גבולות הזהות התרבותית של הקבוצה כולה.

מסקנותיה הביקורתיות של סנדר מתקשרות היטב לניתוח הביקורתי, שהוצג לעיל, בעניין הטיפול המשפטי בהפרדה באוטובוסים ותוצאותיו המעשיות של טיפול זה. עם זאת, נראה שפרשת ההפרדה באוטובוסים מציפה תוכנה ביקורתית מרכזית נוספת באשר ליחסי הגומלין המורכבים שבין תרבות למשפט ומוסיפה נדבך חדש לדיון. סנדר מתמקדת באופן שבו המשפט משתף פעולה עם בעלי הכוח בתוך קהילות דתיות בשימור המצב הקיים, אולם פרשת ההפרדה באוטובוסים חושפת מציאות מורכבת יותר, שבה התוצאה בפועל של המדיניות הציבורית הרשמית, שנועדה לכאורה לשמור על זהותה הרתית-תרבותית של הקבוצה, היא הנעת שינויים של הקצנה גדולה יותר בתוך הקבוצה. מבחינה זו מתברר כי התפיסה הסטטית והמונוליטית של תרבות המיעוט היא בעייתית לא רק משום שהיא מחמיצה היבטים של גיוון וחילוקי דעות בתוך הקבוצה, אלא גם משום שהיא מתעלמת מהאופן שבו להתערבות ולהסדרה המדינתית יכולה להיות השפעה דינמית על היקפו ומאפייניו של המרחב התרבותי של קבוצת המיעוט. משמע, על מנת להעריך באופן ראוי את משמעותה והשפעותיה בפועל של מדיניות ציבורית רב-תרבותית יש הכרח לנתח אותה בפריזמה של מה שאני מציעה לכנות "תפיסה דינמית של רב-תרבותיות".

תובנות מורכבות אלה, ובמיוחד השמתה על השולחן של הפריזמה המוצעת של "תפיסה דינמית של רב-תרבותיות", מחזירות אותנו לפרויקט השכלה גבוהה לחרדים ומחייבות עיון מחדש בהנחות היסוד שעליהן הוא נסמך.

Hibri, *Islam, Law and Custom: Redefining Muslim Women's Rights*, 12 Am. U. Int'l L. Rev. 1 (1997); Paula E. Hyman, *A Feminist Perspective on Jewish Fundamentalism*, in RELIGIOUS FUNDAMENTALISMS AND THE HUMAN RIGHTS OF WOMEN 271 (Courtney W. Howland ed., 1999); Ellen Umansky, *Feminism and the Reevaluation of Women's Roles within American Jewish Life*, in WOMEN, RELIGION AND SOCIAL CHANGE 477 (Yvonne Yazbeck & Ellison Banks Findly eds., 1985); Laura Geller, *From Equality to Transformation: The Challenge of Women's Rabbinic Leadership*, in GENDER AND JUDAISM - THE TRANSFORMATION OF TRADITION 243 (Tamar M. Rudavsky ed., 1995)

Sunder 175, לעיל ה"ש 173, בעמ' 529-523.

5. בין הפרדה באוטובוסים לתוכניות נפרדות לחרדים: לקראת תפיסה דינמית של רב־תרבותיות

כפי שהתברר בחלקו הראשון של המאמר, פרויקט הנגשת ההשכלה הגבוהה לציבור החרדי מתבסס על שלושה צידוקים מרכזיים: כורח, זמניות, וולונטריות. נדבכים אלה הוגדרו כאינהרנטיים לפרויקט התוכניות הנפרדות לחרדים כבר בשלב גיבושה של תוכנית החומש הראשונה בשנת 2011 והם זכו להדגשה מחודשת בתוכנית החומש השנייה. כחלק מעקרונות יסוד אלה, הפעלתן של מסגרות אקדמיות הפועלות בהפרדה מגדרית מלאה מוצגת כ"כורח", שיש להשלים עימו, משום שללא מסגרות אלה רוב החרדים יבחרו שלא להשתלב בהשכלה הגבוהה.¹⁷⁶ לצד הנחת ה"כורח", מערך התוכניות הנפרדות מוצג כ"חריג, מוגבל בזמן שהארכתו תישקל מעת לעת",¹⁷⁷ שכן הטענה היא שככל שהסטודנטים החרדים מתקדמים בלימודיהם האקדמיים, הצורך בהפרדה פוחת. בכל מקרה מודגש גם ההיבט "הוולונטרי" שבפרויקט כולו, המותיר הן לציבור החרדי והן למוסדות להשכלה גבוהה מרחב בחירה. עם זאת, תובנות ביקורתיות העולות מניתוח פרשת ההפרדה באוטובוסים בחלקו השני של המאמר, כשהן מצטרפות לדיון הביקורתי בפרק הראשון, החושף את הפער בין חזון ההנגשה לבין מציאות ההפרדה שהתגבשה בשטח בפועל, מעוררות סימני שאלה ביחס לכל אחד מנדבכי פרויקט ההנגשה.

(א) הכורח שבהפרדה?

דומה שיסוד ה"כורח" הוא אבן היסוד המרכזית שעליה מתבסס פרויקט ההנגשה כולו. לכאורה, מחקרים עדכניים שבדקו את עמדות הציבור החרדי בהקשר זה אכן תומכים בטענה כי ללא תוכניות אקדמיות הפועלות במתכונת של הפרדה מגדרית מלאה, רוב החרדים יבחרו שלא להשתלב בהשכלה הגבוהה. סקר עמדות שנערך בשנת 2016 בקרב הציבור החרדי, לבקשת המל"ג, ובדק עמדות כלפי לימודים אקדמיים מצא ששלושה רבעים מהגברים החרדים (75.6%) ולמעלה מ־80% מהנשים אינם מעוניינים כלל ללמוד במסגרת אקדמית שאינה כוללת הפרדה בין נשים לגברים.¹⁷⁸ ממצאים אלה נותנים אפוא לכאורה הכשר ברור להמשך מתווה ההפרדה, שגיבשה המל"ג במסגרת תוכנית החומש השנייה. גם עורך הסקר אסף מלחי הביע בהקשר זה עמדה נחרצת וקבע: "מסקנותיו הברורות והמוצקות של מחקר זה מלמדות, מעבר לכל ספק, כי הפרדה מגדרית בין נשים לגברים, עדיין נדרשת. זאת, לצורך שילובן של אוכלוסיות חרדיות בהשכלה הגבוהה בישראל, ובפרט בלימודים לתואר ראשון".¹⁷⁹ עם זאת, עיון מעמיק יותר בסקר שבוצע שופך אור על עמדות הציבור החרדי וחושף שני נדבכים משמעותיים נוספים בעמדות הציבור החרדי כלפי לימודים אקדמיים בכלל ולימודים בהפרדה בפרט, שחשוב לתת עליהם את הדעת, לפני שנדרשים למסקנות ביחס לאופי התוכניות האקדמיות שיש לעצב עבור ציבור זה.

176 "תוכנית החומש השנייה", לעיל ה"ש 2, בעמ' 18 וטקסט נלווה.

177 פונקל ועומסי, לעיל ה"ש 4, בעמ' 3-4.

178 מלחי, לעיל ה"ש 50, בעמ' 28 (ינואר 2017).

179 שם, בעמ' 3.

ראשית, מעניין לגלות שאף אחד מהסקרים, המחקרים וניירות העמדה הרלוונטיים, הנסמכים על היקף התמיכה החרדית העכשווית במסגרות האקדמיות הנפרדות, כצידוק לחיזוקן והרחבתן של מסגרות אלה, לא ייחס שום משמעות למועד שבו נבחנו עמדות אלה. כאמור, מסגרות אקדמיות ייעודיות לחרדים בתנאים של הפרדה הוקמו כבר לפני כמעט שני עשורים. בעשור הראשון המשמעותי ביותר לפעילותן, שבו עוצב לראשונה המפגש של הקהילה החרדית עם האקדמיה, נעשה מפגש זה ללא יד מכוונת של מוסדות הפיקוח והבקרה הציבוריים. מי שמילאו תפקיד מכריע בעיצובו של מפגש זה היו הגופים הראשוניים לקפוץ על עגלת התוכניות הנפרדות לחרדים – גופים שלא הונעו בהכרח מאינטרסים החופפים לאלה של המוסדות האמונים על ההשכלה הגבוהה בישראל. החרדים נכנסו אפוא למסגרות אקדמיות, שהיו העתק של מסגרות החינוך הפנים-קהילתיות שמהן באו. הם הורגלו להתייחס להפרדה מגדרית באקדמיה כדבר מובן מאליה ומעולם לא נחשפו ולו באופן מדורג למהות ולמשמעות של לימודים אקדמיים רגילים בסביבה מעורבת. משעה שעוצבה ונוצרה מציאות זו, אין זה מפתיע לגלות שרוב הציבור החרדי תומך כיום בשימור הקיים ומתנגד ברמה ההצהרתית ללימודים בכל מסגרת צנועה פחות. השאלה אינה אפוא האם כיום רוב הציבור החרדי מצהיר, שהוא רוצה להמשיך ללמוד במסגרות של הפרדה מגדרית מלאה לתואר ראשון, אלא מה היו עמדות הציבור החרדי לו פרויקט הנגשת ההשכלה הגבוהה לחרדים היה נבנה מלכתחילה באופן אחר.

כך למשל, חזון ההפרדה המקורי של המל"ג דיבר כזכור על הליך מדורג של שילוב, שיתבצע בין היתר באמצעות קורסים מעורבים החל מהשנה השלישית ללימודי התואר הראשון,¹⁸⁰ אולם עניין זה נותר בגדר חזון תיאורטי בלבד. משעה שלא נעשה כל ניסיון לעצב את המפגש של הציבור החרדי עם האקדמיה, באופן שבו התוכניות האקדמיות לחרדים לובשות בהדרגה מתכונת של תוכניות אקדמיות רגילות, אין זה מפתיע לגלות כי כיום רוב הציבור החרדי אינו חפץ בשינוי. כאמור, צמיחתם של הסדרי ההפרדה המגדרית באוטובוסים מלמדת כי בהקשר זה קיים קשר דינמי בין המדיניות הרשמית בפועל לבין התנהלותו בפועל ועמדותיו של הציבור החרדי. יתרה מזו, פרשת האוטובוסים גם מלמדת כי העובדה, שבהקשרים פנים-קהילתיים החברה החרדית מחויבת להסדרי הפרדה בין נשים לגברים, אינה מכתיבה מראש ובאופן אוטומטי את העמדה של הציבור החרדי בסוגיית ההפרדה בזירות חדשות במרחב הציבורי. מבחינה זו יש דמיון בין התחבורה הציבורית למרחב האקדמי. שתיהן זירות חדשות, הנבדלות מהזירות המסורתיות הפנים-קהילתיות, במובן שלא התקיימו לגביהן הגדרות ברורות שהכתיבו מראש כיצד אמור הציבור החרדי להתנהל בהן. עובדה זו מחדדת אפוא את התפקיד ואת החשיבות של אופי ההסדרה המוסדית הראשונית של זירות אלה, תוך הכרה שמה שנתפס ומוצג כמהלך של הנגשה ניטרלית יכול להפוך הלכה למעשה למהלך דינמי מעצב מבחינת השפעתו על צרכיו של הציבור החרדי והעדפותיו. נתון חשוב נוסף העולה מסקר העמדות, שבוצע לבקשת המל"ג, ואינו זוכה להתייחסות של ממש הוא שיעור ההתנגדות הגבוה שקיים עד היום בקרב הציבור החרדי ללימודים אקדמיים כאשר הם. הסקר מצא שגם כיום יותר משליש מהציבור החרדי (37.3%) אינו מעוניין כלל

180 "תוכנית החומש השנייה", לעיל ה"ש 2, בעמ' 3 והטקסט הנלווה.

בלימודים אקדמיים בשום מתכונת שהיא ועוד כ-9% מעוניינים בכך במידה מועטה בלבד.¹⁸¹ נתון זה שב ועלה בסקר באופן עקבי גם כאשר נשאלו המשיבים ישירות מהי מידת ההיענות והמוכנות שלהם ללמוד במסגרות אקדמיות המותאמות במיוחד לציבור החרדי וכוללות הפרדה מלאה בכל רחבי הקמפוס.¹⁸² משמע, גם אחרי שני עשורים של תוכניות אקדמיות בהפרדה מלאה, יש עדיין חלק לא מבוטל בציבור החרדי, שלא יפנה ללימודים אקדמיים ללא קשר למידת ההפרדה הנהוגה בתוכניות המיוחדות לחרדים.¹⁸³ נתון זה מתיישב, אגב, עם נתונים דומים מקהילות חרדיות כחול, המגלים ששיעור בעלי התואר האקדמי בקרב חרדים הוא נמוך בהשוואה לציבור הכללי,¹⁸⁴ וזה בשל מה שנתפס בציבור החרדי כמתח בסיסי בין לימודי חול ללימודי קודש. מכיוון שכך, ברור, שביחס לגרעין הקשה בתוך הציבור החרדי אין כל משמעות למידת ההתנגדות העקרונית שלו ללימודים אקדמיים מעורבים, וזו אינה צריכה להילקח בחשבון כאשר נקבע אופיין של המסגרות האקדמיות לחרדים, שהרי ציבור זה לא יפנה ללימודי השכלה גבוהה, ללא קשר לשאלה כמה צנועה ומופרדת תהיה המסגרת. כאשר המל"ג מגבשת את מדיניותה בעניין תוכניות אקדמיות לחרדים היא צריכה אפוא להתמקד בקהל היעד שלה, המהווה, בהערכה אופטימית, כ-60% מהציבור החרדי, ולא להביא בחשבון את עמדותיו של הגרעין הקשה, שממילא לא יפנה ללימודים אקדמיים. כאשר שמים בצד גרעין קשה זה, התמונה העולה מסקר העמדות משתנה בצורה משמעותית. על פניו במקום שיעור ממוצע של 79.1% מתנגדים ללימודים אקדמיים שאינם בהפרדה, השיעור המדויק יותר הוא פחות ממחצית (כ-48%). נתון אחרון זה מנכה מקבוצת המתנגדים את הגרעין הקשה, שכאמור מתנגד ללימודים אקדמיים באשר הם, ואז מתברר כי בפועל שיעור ההתנגדות החרדית ללימודים אקדמיים רגילים נמוך בצורה משמעותית מאופן הצגתו בתוכנית החומש השנייה.

התמונה היא אפוא מורכבת בהרבה. גם לאחר כמעט שני עשורים של תוכניות בהפרדה, נראה כי יותר ממחצית מהציבור החרדי, שיש לו עניין עקרוני ברכישת השכלה גבוהה, עשוי להסכים ללימודים במסגרות אקדמיות רגילות מעורבות ולפיכך אין בסיס אמפירי למסקנה כי בשלב זה התוכניות הנפרדות לחרדים הן "כורח". עם זאת, בהחלט ייתכן, על סמך ניסיון העבר בהקשרים אחרים, שלמדיניות שתנקוט המל"ג בפועל בשנים הקרובות

181 מלחי, לעיל ה"ש 50, בעמ' 26. השאלה הספציפית שנשאלו המשיבים: "במידה והיית מעוניין/ת לעבוד לפרנסתך או לשפר את מצבך התעסוקתי, באיזו מידה היית מעוניינת להשתלב בלימודים אקדמיים?".

182 הנתון הספציפי ביחס לגברים היה 35.9% שאינם מעוניינים כלל להשתלב בלימודים אקדמיים, גם לא בתנאים מחמירים של הפרדה. עוד 8.8% מהגברים אמרו שהם מוכנים "במידה מועטה" להשתלב במסגרות כאלה. אצל נשים הנתונים היו 28% ועוד 7.8% בהתאמה. בממוצע רק 59.9% מכלל הגברים והנשים גם יחד הביעו הסכמה במידה רבה או בינונית להשתלב במסגרות אקדמיות גם כשהן מופרדות בצורה מחמירה. שם בעמ' 31.

183 שם, בעמ' 26.

184 כך למשל, בארצות הברית מתברר כי שיעור החרדים שהם בעלי תואר ראשון נמוך מהממוצע בהשוואה לאוכלוסייה הכללית והיהודית גם יחד. לנתונים המפורטים ראה/ראי PEW RESEARCH CENTER, A PORTAIT OF AMERICAN ORTHODOX JEWS: A FURTHER ANALYSIS OF THE 2013 SURVEY OF U.S. JEWS (2015) <https://goo.gl/weCXDz>

תהיינה השלכות דינמיות משמעותיות מבחינת עיצוב "צרכיו" והעדפותיו של הציבור החרדי בכל הנוגע להשתלבות בהשכלה הגבוהה. בהחלט ייתכן שבעוד עשור שנים של תוכניות בהפרדה מלאה לתואר ראשון ושני, מידת הנכונות של חרדים וחרדיות המגלים עניין עקרוני בלימודים אקדמיים, להיכנס לזירה האקדמית שלא בתנאים של הפרדה תפחת בהדרגה. מה שהיום אינו "כורח" יכול בהחלט להפוך לכזה בעוד כמה שנים כתוצאה של המדיניות הציבורית הרלוונטית. יתרה מזו, הבנת ההיבטים הדינמיים הפוטנציאליים הקיימים בעיצוב העדפותיו של הציבור החרדי מתקשרת לאבן היסוד השנייה של פרויקט ההנגשה – הזמניות.

(ב) זמניות?

יסוד "הזמניות" מהווה, כאמור, לצד יסוד "הכורח" אבן יסוד בהצדקת פרויקט ההנגשה. כבר במהלך גיבוש תוכנית החומש הראשונה הצהירה כאמור המל"ג כי "הצורך במסגרת נפרדת פוחת ככל שהסטורנט החרדי מתקדם בלימודים"¹⁸⁵. שנתיים מאוחר יותר, במענה לבקשת מידע מהכנסת, חידדה המל"ג היבט זה של פרויקט ההנגשה והסבירה:

תכנית זו הינה זמנית ומטרתה עידוד שילוב המגזר החרדי במסגרת מערכת ההשכלה הגבוהה. הכוונה היא לשוב ולבחון את התכנית בשנים השלישית והחמישית לפעילותה. במסגרת זו יבחנו הגורמים המקצועיים במל"ג ובות"ת את יעילותה, הכרחיותה והשלכותיה. לא מן הנמנע כי תוך מספר שנים הצורך בה יפחת, והיא תצומצם משמעותית.¹⁸⁶

עמדה עקרונית זו היא מעניינת וחשובה, שכן היא חושפת הכרה אפשרית של המל"ג בהיבטים הדינמיים האפשריים של מדיניותה. כאמור, במקור הכוונה הייתה לעצב בהדרגה את הרגלי ההשתלבות של הציבור החרדי במרחב האקדמי באמצעות מהלך של שילוב מדורג. בהתאם לכך חזון ההנגשה המקורי מתבסס על העיקרון של מציאת דרך המלך, שבין הפרדה לשילוב.¹⁸⁷ על בסיס עיקרון זה קובעת תוכנית החומש הראשונה כי ייעשה מאמץ בתוכניות הנפרדות להתחיל בתהליך של שילוב כבר בשנה שלישית של התואר הראשון, כאשר קורסים קטנים יתקיימו במתכונת מעורבת.¹⁸⁸ בשם רציונל השילוב, חזון ההנגשה גם מגביל באופן פורמלי את מודל ההפרדה לתואר ראשון בלבד. אולם, כפי שהתברר בחלקו הראשון של המאמר שני קריטריונים מרכזיים אלה להפעלתן של התוכניות בהפרדה, שאמורים היו לתחום ולהגביל את היקפן ולייצר תהליך הדרגתי של שילוב, כלל לא מיושמים או נאכפים עד עצם היום הזה. בפועל לא רק שהמסגרות הנפרדות המרכזיות לחרדים פועלות במתכונת של הפרדה מלאה לכל אורך התואר הראשון ומציעות גם מספר לא מבוטל של תוכניות לתואר שני בהפרדה מלאה, נראה גם שלמל"ג אין בפועל יכולת או כוונה לשנות מציאות זו. כשמדובר במוסדות מרכזיים כמו המרכז האקדמי לב או הפלטפורמה של מכללת מבח"ר, שהוקמו והתבססו לפני שנקבעו קריטריונים כלשהם להפעלתן של התוכניות בהפרדה, המל"ג משלימה הלכה למעשה עם מציאות ההפרדה המגדרית הרחבה המתקיימת בהם.

185 "תוכנית החומש השנייה", לעיל ה"ש 2, בעמ' 3 והטקסט הנלווה.

186 **טשנר**, לעיל ה"ש 11, בעמ' 13 למסמך מל"ג-ות"ת, שצורף כנספח.

187 "תוכנית החומש השנייה", לעיל ה"ש 2, בעמ' 3 והטקסט הנלווה.

188 שם.

מצב דברים זה יורד לשורשו של עניין, שכן הוא מעמיד בסימן שאלה את יסוד הזמניות, שתלוי ומתבסס כולו על יכולתה של המדיניות הציבורית להניע תהליכים של שינוי בתוך הציבור החרדי ובמרכזם מעבר הדרגתי מהפרדה לשילוב במהלך הלימודים האקדמיים. זאת ועוד, הפער בין חזון הזמניות לבין חוסר היכולת המעשית לקדם אותו בפועל הוא מטריד במיוחד שכן, מתברר, כי הנעת שינוי בתוך הציבור החרדי מבחינת צרכים והעדפות אקדמיות אינה עניין תיאורטי. סקר העמדות, שבוצע לבקשת המל"ג רק לאחרונה, מחדד סוגיה זו בצורה ברורה.

דומה, שהנתון המעניין ביותר העולה מהסקר הוא הגמישות והפרגמטיות המאפיינות את הציבור החרדי, ועומדות בניגוד להצהרותיו הלוחמניות. נתון זה מלמד על הדרכים שבהן יכולה המל"ג באמצעות תמריצים שונים להניע תהליכים של שילוב ולא הפרדה בקרב ציבור זה. כך למשל, מתברר שלשיקולים תועלתניים ומעשיים יכולה להיות השפעה לא מבוטלת על מידת ההתנגדות החרדית ללימודים במסגרות אקדמיות מעורבות. כמעט מחצית מהגברים החרדים, שיש להם כבר תואר אקדמי (44.5%), השיבו כי יסכימו במידה רבה או בינונית ללמוד קורסים אקדמיים בתנאים מעורבים אם הדבר יאפשר להם לסיים את לימודי התואר בזמן (לאחר שלוש שנות לימודים).¹⁸⁹ עוד כ-16% מהגברים החרדים הסכימו במידה מועטה לתרחיש כזה, כך שבסך הכול רק 39% מהגברים החרדים גילו התנגדות מוחלטת לתרחיש של לימודים חלקיים בתנאים מעורבים. יתרה מזו, כמו בסוגיות אחרות שעלו בסקר, גם בהקשר זה התברר כי גברים חרדים מגלים פתיחות רבה יותר מנשים חרדיות ללימודים בתנאים מעורבים.¹⁹⁰ עם זאת, מקומם של השיקולים הפרגמטיים וההשפעה האפשרית של תמריצים מוסדיים על העדפות בבחירת תוכניות לימוד אקדמיות לא נפקד גם כשמדובר בנשים חרדיות. מתוך קבוצה של 220 סטודנטיות חרדיות שהשתתפו בסקר, 38% מהנשאלות הצהירו, שהיו מוכנות להשלים לימודים אקדמיים (קורס אחד או יותר) במסגרות מעורבות על מנת להשלים את התואר בזמן ויותר ממחצית הבהירו כי תהיינה מוכנות להשתתף בהשתלמות אקדמית מקצועית על חשבון המעסיק בתנאים מעורבים אם הדבר יתרום לקידומן בעבודה.¹⁹¹

מנגד, חושף סקר העמדות גם מגמה פוטנציאלית הפוכה וממחישה כיצד המדיניות הנוכחית עלולה לתרום בפועל דווקא למגמות של הסתגרות והפרדה. אחד הממצאים העולים מהסקר הוא שבממוצע כרבע מבעלי התואר האקדמי בציבור החרדי רכשו את התואר שלהם במסגרות כלליות מעורבות.¹⁹² עם זאת מתברר כי ניתן לזהות בהקשר זה תהליך של נסיגה אחורה בהתאם לגיל. בעוד שבקרב חרדים אקדמאים מעל גיל 35 שיעור אלה שלמדו במסגרות מעורבות עומד על כמעט 30%, בגילים הצעירים יותר פוחת שיעור זה לכ-20%.¹⁹³ הסקר

189 כך נוסחה השאלה על אודות התרחיש המעורב: "בהנחה שמסיבות אישיות נאלצת להיעדר בזמן לימודיך ממספר קורסים בסמסטר א של שנה ג, באיזו מידה היית מוכן להשלים קורסים אלו במסגרת כללית-מעורבת לצורך סיום לימודיך בזמן?". ראה/ראי מלחי, לעיל ה"ש 50, בעמ' 38.

190 שם.

191 שם, בעמ' 39.

192 שם, בעמ' 3.

193 שם, בעמ' 36.

מניח כי ההסבר לכך הוא כי "לקבוצת הגיל המבוגרת היו פחות אפשרויות בעבר ללימודים במסגרות המותאמות לחרדים בהשוואה לקבוצת הגיל הצעירה"¹⁹⁴, אולם הוא אינו גוזר מכך את המסקנה הביקורתית המתחייבת ביחס לאופן שבו הרחבת המסגרות הנפרדות לחרדים לא רק נתנה מענה לצורכי הציבור החרדי, אלא גם תרמה לעיצובם. משמע, הקמתן המואצת של תוכניות אקדמיות נפרדות לחרדים בעשור האחרון עוררה את הבחירה בתוכניות אלה, גם בקרב חרדים, שבהיעדרן, היו משתלבים בלימודים אקדמיים רגילים. את עמדות הציבור החרדי ביחס ללימודים אקדמיים בהפרדה כמו גם את התנהלותו בפועל במרחב האקדמי לא ניתן אפוא לנתק מהיקף התוכניות הנפרדות הפועלות במרחב זה וטיב האפשרויות הניצבות בפניו.¹⁹⁵

מבחינה זו יש פרדוקס מובנה בעמדתה העקרונית של המל"ג ביחס לתוכניות הייעודיות לחרדים. מצד אחד הנחת היסוד היא כי פרויקט ההפרדה המגדרית באקדמיה והפגיעה בשוויון המגדרי הכרוכה בו הינם "חריג, מוגבל בזמן שהארכתו תישקל מעת לעת" וכי יש לדאוג "שהחריג אינו הופך לכלל"¹⁹⁶, אולם, העובדה שבחסותה של המל"ג נוצרה בשני העשורים האחרונים תשתית מוסדית רחבה, המאפשרת כבר היום לימודי תואר ראשון ותואר שני במתכונת של הפרדה מגדרית מלאה, מעורדת תהליכים של הסתגרות בקרב הציבור החרדי ומעלה את רף ההתנגדות ללימודים אקדמיים בתנאים מעורבים. הציפייה המוצהרת היא לתהליך של שינוי בקרב הציבור החרדי, שייתר בסופו של דבר קיומן של התוכניות הנפרדות, אולם בפועל פועלת המל"ג באופן המקקע כל סיכוי לשינוי ואף מעודד הפרדה והסתגרות.

(ג) וולונטריות?

לכסוף, הנדבך השלישי של חזון ההנגשה הוא יסוד הוולונטריות. כאמור, טענתה של המל"ג היא שהתוכניות הייעודיות לחרדים פותחות אפשרויות בפני הציבור החרדי תוך שמירה על היבטים של בחירה בקרב ציבור זה – בין תוכניות אקדמיות מעורבות לבין תוכניות בהפרדה.¹⁹⁷ עם זאת, כמו בפרשת ההפרדה באוטובוסים, הנחה זו מחמיצה היבטים של לחץ וכפייה סמויים בתוך הציבור החרדי ליישר קו עם מה שנתפס כרף החדש של החרדיות הראויה. משעה שקיימות עשרות תוכניות אקדמיות ייעודיות לחרדים בתנאים של הפרדה מלאה, מרחב הבחירה של רוב החרדים והחרדיות מצטמצם. בחירה בתוכנית אקדמית מעורבת היא קריאת תיגר על מה שהפך להיות ערכי הצניעות של הקהילה. קריאת תיגר מסוג זה

194 ש.ם.

195 ממצא זה, חשוב לציין, צף ועולה בשלל המחקרים שבחנו את עמדותיו של הציבור החרדי בסוגיית הלימודים האקדמיים. כך למשל, בסקר שנערך בשנת 2012 בקרב חרדים וחרדיות מהחוגים השמרניים יותר, שלמדו במסגרות אקדמיות נפרדות נמצא ש-39% מהגברים ו-32% מהנשים הביעו נכונות רבה מאוד וביוניט ללימודים במוסד מעורב, במקרים שבהם אין תוכנית אלטרנטיבית במסגרת ייעודית לחרדים ובהפרדה. לניתוח ממצאיו המרכזיים של הסקר ראה/ ראי מלאך וכהנר, לעיל ה"ש 49, בעמ' 14-16.

196 פרנקל ועומסי, לעיל ה"ש 4 בעמ' 3-4.

197 הצעת החלטת 9400 של המועצה להשכלה גבוהה "התכנית הרב-שנתית של מל"ג/ות"ת להרחבת הנגישות של ההשכלה הגבוהה לאוכלוסייה החרדית – תשע"ז-תשפ"ב" 16 (4.4.2017).

אינה אפשרית לרוב המשתייכים והמשתייכות לקבוצה, כפי שהסביר פרופ' מנחם פרידמן לפני עשור שנים ביחס להפרדה באוטובוסים.¹⁹⁸

המל"ג משתמשת ביסוד הוולונטריות גם ביחס למוסדות להשכלה גבוהה. בהקשר זה נטען כי לאוניברסיטאות ולמכללות המתוקצבות נשמרת הזכות לבחור האם לפתוח תוכניות ייעודיות לחרדים בתנאים של הפרדה מגדרית ותוך הדרת מרצות מכיתות הלימוד של גברים חרדים. אולם, גם בהקשר זה המציאות מורכבת יותר, שכן התוכניות הייעודיות לחרדים מביאות עימן סל של תמריצים כלכליים למוסדות האקדמיים, הבוחרים להצטרף לפרויקט ההפרדה.¹⁹⁹ נוסף על כך, הסטודנטים החרדים עצמם מקבלים כאמור הלוואות, שהופכות בחלקן למלגות לצורך תשלום שכר לימוד ובכך הופכים לקהל יעד אטרקטיבי במיוחד. כפי שהתברר בחלקו הראשון של המאמר, התמריצים הכלכליים הללו תרמו מאוד להגדלת מספר הסטודנטים בפלטפורמות ולצמיחתן של מסגרות אלה בעשור הראשון לתוכניות הנפרדות.²⁰⁰ דומה שאין להקל ראש במשמעות שיש להם עד היום מבחינת השפעתם על תהליכי קבלת ההחלטות במוסדות שונים להשכלה גבוהה, המשוועים למימון ציבורי. השאלה האם לפתוח תוכניות ייעודיות לחרדים, אינה אפוא רק עניין של בחירה, אלא המדובר בהחלטה המושפעת גם משיקולים כלכליים-תקציביים. אין ספק שכל אוניברסיטת מחקר, או מכללה ציבורית, יכולה עדיין לומר "לא" לתוכניות אקדמיות בהפרדה, אבל להחלטה כזו יש תג מחיר כלכלי, שלא ניתן להתעלם ממנו. גם בהקשר זה לא ניתן אפוא להתעלם מהיסוד הדינמי שבמדיניותה הנוכחית של המל"ג והאופן שבו מדיניות זו לא רק מגיבה לשינויים בשדה ההפרדה, אלא גם מייצרת ומניעה שינויים כאלה.

ג. במקום סיכום: בין הנגשה ושילוב למדיניות מעודדת הפרדה

נציין כי ההחלטה על פתיחת מסגרות אקדמיות ייחודיות לבוגרי החינוך החרדי, במקום לפעול לשילובם במסגרות האקדמיות הקיימות, לא הייתה החלטה פשוטה. עקרון יסוד בהשכלה הגבוהה הוא כי אין בה סגרגציה. האוניברסאליות של ההשכלה הגבוהה מתאפשרת רק כאשר היא מכילה מגוון דעות, וכל הפרדה בין קבוצות בתוכה מנוגדת לטבעה הבסיסי. לפיכך, פתיחת מוסדות אקדמיים ייחודיים לקבוצות אוכלוסייה מובחנות כרוכה בחסרונות אקדמיים שונים. הלימודים באקדמיה אינם מתמצים בלימודים הפרונטליים, והרוח החיה שלהם

198 לעיל ה"ש 169-170 והטקסט הראשי הנלווה.

199 מודל התקצוב של המסגרות החרדיות הפועלות במסגרת מוסדות השכלה גבוהה מוכרים ומתוקצבים מורכב משלושה רכיבים: ראשית, רכיב כללי של תקצוב פר סטודנט שעומד בממוצע על 20,000 ₪. רכיב זה משולם ביחס לכל הסטודנטים והסטודנטיות במוסד ואינו ייחודי לסטודנטים חרדים. שני הרכיבים האחרים לעומת זאת ייחודיים לאוכלוסייה החרדית: מרכיב סיוע לימודי של כ-4000 ₪ לסטודנט ומרכיב מוסדי המכסה 60%-66 מהעלויות של הפעלת המסגרת הנפרדת לחרדים. ראה/ראי לעיל ה"ש 111, ס' 114 (מענה לכתב התשובה של המל"ג ות"ת ושר החינוך בעניין תירוש (2), לעיל ה"ש 8).

200 טשנר, לעיל ה"ש 11, בעמ' 4 למסמך ות"ת המצורף כנספח; "תוכנית החומש השנייה", לעיל ה"ש 2, בעמ' 38, ס' 25.

היא האוניברסליות, הגיוון וההכלה. המפגש הישיר בין אנשים השייכים לקבוצות אוכלוסייה שונות והפתיחות לרעיונות חדשים שעשויים להגיע דווקא מאנשים עם רקע תרבותי שונה הם אבני הבניין של המצוינות האקדמית.²⁰¹

את הדברים הללו כתבו נציגי המל"ג במסמך רשמי, שנשלח לכנסת בתחילת שנת 2014 במענה לבקשת מידע על התוכניות האקדמיות הנפרדות לחרדים. אחד הדברים הבולטים לעין במסמך ההחלטה של תוכנית החומש השנייה, שאושרה שלוש שנים מאוחר יותר, הוא שאין בו זכר להצהרה הנחרצת הזו. דומה שההסבר המרכזי לכך הוא שמדיניות המועצה להשכלה גבוהה בעניין התוכניות הנפרדות לחרדים יותר משהיא מובילה ומכוונת, היא מיישרת קו עם מציאות שנוצרה והתגבשה זמן רב לפני שהמל"ג והות"ת גיבשו חזון ומדיניות ברורים ביחס לשילובם של חרדים באקדמיה. וכך, מי שמילאו ועדיין ממלאים תפקיד מכריע בעיצוב שדה התוכניות בהפרדה, הם הגופים שהתגייסו ראשונים להקמתן של התוכניות הנפרדות לחרדים בתחילת שנות האלפיים ולא הגופים הרשמיים האמונים על ההשכלה הגבוהה בישראל. בהיעדר תוכנית סדורה וקריטריונים ברורים לעיצובו של שדה ההפרדה באופן שיהיה דומה ככל האפשר למרחב אקדמי רגיל ויקדם שינוי מבוקר בהרגלי ההשתלבות של הציבור החרדי בשדה זה, התעצב שדה ההפרדה באופן הפוך. התוצאה היא, כפי שהתברר במאמר זה, נסיגה הדרגתית מהחזון המקורי של שילוב מדורג, שלפיו נועדו התוכניות הנפרדות להיות מוגבלות בזמן ומצומצמות בהיקפן.

עם זאת, דווקא ההבנה של ההשפעה הדינמית, שיש לקיומה או להיעדרה של מדיניות ציבורית על עיצובו של שדה ההפרדה ועל עיצובם של "צורכי" הציבור החרדי, פותחת פתח לשינוי. כאמור, סקר העמדות בקרב הציבור החרדי, שבוצע לבקשת המל"ג משרטט תמונה מורכבת המעידה גם על גמישות ופרגמטיות, בעיקר בקרב גברים, ביחס לסוגיית ההפרדה באקדמיה. מנקודת מוצא זו, ובמרכזה "תפיסה דינמית של רב-תרבותיות" דומה שיש צורך לדון ולהגדיר מחדש לא רק את חזון ההנגשה והשילוב, אלא גם את הדרכים שבהן ניתן לממשו באופן יעיל יותר ותוך פגיעה מינימלית בשוויון המגדרי ובערכי הליבה של ההשכלה הגבוהה.

בהקשר זה יש לזכור כי מתן הכשר חוקי ומימון ציבורי להפרדה מגדרית בזירה האקדמית חותרים לא רק תחת המהות של השכלה גבוהה שבמרכזה גיוון דעות, שוויון וחשיפה לשונה. המימון וההכשר של התוכניות הנפרדות גם לא מסתכמים בהדרת נשים מרצות מכיתות הלימוד של גברים, אך ורק בשל מינן וללא קשר לתחומי מומחיותן. נוסף על כך, ולא פחות חשוב מזה, הפרדה מגדרית מתבססת על תפיסות ערכיות פוגעניות ביחס לנשים ולנשיות ואוכפת אותן. הפרדה בין המינים אינה נגזרת ואינה נובעת רק מתפיסות של צניעות, ואין בה סימטריה ושוויון מבחינת תחולתה על נשים ועל גברים, כפי שמקובל להציגה. היא שואבת את תוקפה משני סוגים של עקרונות הלכתיים, הקושרים את האישה ואת נוכחותה במרחב הציבורי למיניות, חטא וטומאה, מצד אחד ולקלות דעת וחולשה אינטלקטואלית מהצד השני.

201 טשנר, לעיל ה"ש 11, בעמ' 7-8 לנספח מל"ג-ות"ת המצורף.

"קול באישה ערווה",²⁰² אמרו חז"ל ובכך כיוונו לתפיסת האישה כמכשילה גברים בזיקה למיניותה. הם גם הוסיפו וקבעו "נשים דעתן קלה",²⁰³ "אין חכמה לאישה אלא בפלך",²⁰⁴ ו"ישרפו דברי תורה ואל יימסרו לנשים".²⁰⁵ ביסוד ההפרדה המגדרית עומדת אפוא תפיסה המייחסת לנשים מיניות חוטאת ומחטיאה, וגם לא רואה כל ערך לנוכחותן במרחבי הידע בשל דעתן הקלה, ומהותן האינטלקטואלית השונה והנחותה. להדרתן של נשים מרצות מכיתות הלימוד של גברים, משמעות פוגענית רחבה יותר מאשר עצם ההפליה הגלומה בה כנגד נשים ספציפיות. היא גם מבטאת ואוכפת תפיסות מגדריות היררכיות ופוגעניות ביחס לנשים כולן ונותנת לגיטימציה לעולם ממוגדר, שבו גם באקדמיה, ובמיוחד במרחבי הידע של גברים, אין ולא צריכים להיות לנשים "קול" וסמכות רוחנית ואינטלקטואלית. הצורך בחיפוש אלטרנטיבות פוגעניות פחות למודל ההפרדה הרחב, שאותו אימצה המל"ג בסופו של דבר, ביחס לתוכניות האקדמיות הנפרדות לחרדים הוא אפוא דחוף והכרחי לא רק משום שמודל רחב זה תורם להתבססותה של ההפרדה באקדמיה כמצב של קבע, בניגוד לחזון המקורי, אלא גם משום שהמודל הנוכחי חותר תחת השוויון המגדרי במידה ובאופן שחורגים מהמינימום הנדרש בנסיבות העניין.

האם קיימות חלופות סבירות יותר למדיניותה הנוכחית של המל"ג? הדיון במאמר זה מגלה כי לצידו של מודל ההפרדה הרחב, שמתקיים בפועל בשדה התוכניות האקדמיות לחרדים, ניתן להצביע על לפחות שלושה מודלים חלופיים צרים יותר, שמעולם לא נבחנו או נוסו. המודל האחד הוא המודל של שילוב מדורג במהלך התואר הראשון, שאותו התכוונה המל"ג ליישם במקור, אולם מעולם לא גיבשה מדיניות וכלים ספציפיים להטעמתו בפועל בשטח. המודל השני הוא מודל הפרדה, המוגבל לשלב המכינה הקדם-אקדמית בלבד, שאותו אימצה ביוזמתה רק האוניברסיטה העברית והוא נותר עד היום מודל קטן ובודד בשדה ההפרדה.²⁰⁶ מודל אפשרי שלישי הוא מודל מגדרי, שבמרכזו מסלולים שונים של הנגשה ושילוב לנשים וגברים. כאמור, מסקר העמדות שבוצע לבקשת המל"ג מתברר כי גברים חרדים מגלים פתיחות רבה יותר מנשים חרדיות ללימודים בתנאים מעורבים.²⁰⁷ בנסיבות אלה ייתכן שביחס לגברים יש מקום למסלול מדורג מהיר יותר, שבו מהלך השילוב צריך להתחיל בעזרת תמריצים מתאימים, כבר בשלב מוקדם יותר של הלימודים האקדמיים בהשוואה לנשים – שלב המכינה או שלב ראשוני של לימודי התואר הראשון. מובן, שכדי שאחד מהמודלים המוצעים יהיה יעיל בעיצוב מחדש של הרגלי ההשתתפות של הציבור החרדי בהשכלה גבוהה הוא צריך להיאכף באופן בלעדי, מבלי שלצידו תמשכנה להתקיים תוכניות אקדמיות לחרדים לתואר ראשון ושני בהפרדה מלאה, שעצם קיומן רק מעודד ומנציח את ההפרדה המוחלטת כמצב של קבע וחותר תחת רעיון השילוב.

202 בבלי, קידושין ע, ע"א.

203 בבלי, שבת לג, ע"ב.

204 בבלי, יומא ס"ו, ע"ב.

205 בבלי, סוטה טז, א, פרק ג, הלכה ד.

206 אתר המכינה, לעיל ה"ש 101 והטקסט הנלווה.

207 מלחי, לעיל ה"ש 50, בעמ' 38.

יתרה מזו, למי שעוד מטילים ספק באפשרות לשלב את הציבור החרדי בהשכלה גבוהה באמצעות מודלים חלופיים, שאינם מודלים של הפרדה מלאה, חשוב לתת את הדעת למאפייניהן של קהילות חרדיות בחו"ל בכל הנוגע להשכלה ותעסוקה. בארצות הברית למשל, שבה קהילה חרדית גדולה, המונה לפי הערכות עדכניות כ־330,000 מבוגרים מעל גיל 18,²⁰⁸ מתברר כי שיעור בעלי התארים האקדמיים בתוך הציבור החרדי גבוה פי חמישה מהנתון המקביל בישראל,²⁰⁹ וזה למרות היעדרה של תשתית ציבורית להנגשת ההשכלה הגבוהה לציבור החרדי. בהיעדר מערכת ציבורית של תוכניות אקדמיות בהפרדה מגדרית, האפשרויות העומדות בפני חרדים אמריקאים החפצים בלימודים לתואר אקדמי בהפרדה מגדרית, מוגבלות למספר קטן של קולג'ים פרטיים, המעניקים ברובם המכריע של המקרים תואר ראשון בלבד.²¹⁰ חלק מהחרדים הלומדים לתואר ראשון כמו גם עשרת האחוזים מציבור זה, הממשיכים ללימודים מתקדמים לתואר שני או שלישי, עושים זאת אפוא במסגרות אקדמיות כלליות. יתרה מזו, מתברר שגם כשמדובר בתוכניות אקדמיות נפרדות לגברים במוסדות לימוד פרטיים, נשים מרצות מלמדות גם במסלולי הגברים.²¹¹ להנחה הישראלית, שלפיה גברים חרדים אינם יכולים להשלים עם נוכחותן של נשים מרצות בכיתות הלימוד בשל טעמים הלכתיים ותרבותיים, אין אפוא כל אישוש כשמדובר בחרדים אמריקאים. לצד שיעורים גבוהים בהרבה של השכלה אקדמית, החרדים האמריקאים נבדלים מהחרדים הישראלים גם במצבם הכלכלי המשופר ובשיעורי השתתפות גבוהים יותר בשוק

208 לעיל ה"ש 184 בעמ' 3.

209 בשנת 2013 היו 15% מבני הקהילה החרדית האמריקאית בעלי תואר ראשון ועוד 10% היו בעלי תואר שני או יותר. שם בעמ' 14. הנתון המקביל בישראל בשנת 2014 עמד על ממוצע של 5.3% בעלי תואר אקדמי בקרב הציבור החרדי – 8.3% מהנשים ו־2.4% מהגברים. איתן רגב "אתגרים בהשתלבות חרדים בלימודים אקדמיים" דו"ח מצב המדינה: חברה, כלכלה ומדיניות 2016 4 (מרכז טאוב, 2016) <https://goo.gl/a54NRJ>.

210 החיפוש שלי גילה שני מוסדות אקדמיים פרטיים באזור ניו יורק, שבהם לומדים חרדים: טורו קולג', וישיבה יוניברסיטי. לצידם קיים מספר מועט של סמינרים למורים כמו למשל "שרה שנירר" (Sara Schenirer), המיועד לנשים, ומעניק תואר ראשון ושני בחינוך. מתכונת ההפרדה במוסדות כמו טורו או יוניברסיטי משתנה ונתונה לשיקול דעתו של המוסד. בעוד טורו קולג' בפלאטבוש, ניו יורק הוא ככל הנראה מוסד ייעודי לחרדים, באוניברסיטת ישיבה לומדים גם סטודנטים וסטודנטיות ממגזרים אחרים. לישיבה, שהיא אוניברסיטה פרטית יהודית, יש גם תוכנית יחידה לתואר שני לנשים בלבד בלימודים תלמודיים. ראה/ראי <https://goo.gl/cWZrjq>; מוסד נוסף שבו לומדים חרדים לתואר ראשון הינו ברוקלין קולג', קולג' ציבורי, שבו תוכניות הלימוד מתקיימות במתכונת רגילה כמתחייב מהיותו מוסד ציבורי. בשל מיקומו בלב שכונה חרדית בברוקלין, לומדים בו כיום כ־3000 סטודנטים וסטודנטיות יהודים דתיים שאותם מגדיר המוסד כ"אורתודוקסים", אולם אין בנמצא נתונים מדויקים כמה מהסטודנטים הם חרדים. ראה/ראי <https://goo.gl/2Dv4CR> וכן עמרים גונן מהישיבה לעבודה: הניסיון האמריקאי ולקחים לישראל 76-83 (2000) (להלן: גונן).

211 כך למשל, סגל ההוראה בקולג' לנדר לגברים (Lander College For Men), שהוא חלק מטורו קולג', כולל לפחות חמש נשות סגל. קולג' לנדר מציע תוכניות רבות ומגוונות לתואר אקדמי לגברים בלבד, ונשות הסגל שלו מלמדות בתוכניות שונות כגון חשבונאות, פסיכולוגיה וכימיה. ראה/ראי <https://goo.gl/sQG1Ft>.

העבודה. בעוד ששיעורי העוני בקרב חרדים בישראל גבוהים מאוד,²¹² החרדים האמריקאים נהנים במוצק מרמת השתכרות גבוהה בהרבה, העולה על הממוצע הכללי באוכלוסייה האמריקאית,²¹³ והגזרת משיעור השתתפות גבוה יחסית בשוק העבודה.²¹⁴ היעדרה של מדיניות ציבורית בארצות הברית, כמו זו שקיימת בישראל, המעניקה פטור משירות צבאי רק לגברים חרדים הלומדים בישיבה ובנוסף מעניקה תמיכה כלכלית למי ש"תורתם אומנותם", מביא לכך שאחוז הגברים החרדים האמריקאים הממשיכים ללמוד בישיבה לאחר גיל 25 הוא שולי בהשוואה לישראל.²¹⁵ הצורך והרצון להתפרנס בקרב חרדים אמריקאים, המושפע בעיקר מהיעדרה של מעטפת תמיכה מדינתית, מביאים אפוא לכך שללא התערבות מדינתית, חלק גדול מהבעיות המאפיינות את הציבור החרדי בישראל לא קיים בארצות הברית. יתרה מזו, במצב דברים זה מתברר כי בקרב קבוצות מסוימות בציבור החרדי כבר התגבשה הכרה פנים-קהילתית בקשר ההכרחי שבין השכלה כללית לפרנסה. בהקשר זה ניתן להצביע על שונות גדולה בין זרמים שונים בתוך החברה החרדית בכל הנוגע ליחסם ללימודי ליבה בתוך מערכת החינוך החרדית. כך למשל, בבתי הספר היסודיים והתיכוניים של הזרמים הליטאיים מקדישים מקום גם ללימודים כלליים ומכינים את תלמידיהם למבחני הבגרות הכלליים במתכונתם האמריקאית בתום הלימודים.²¹⁶

להסדרה המוסדית ולהתערבות הציבורית בישראל בתחומים קריטיים הנוגעים להתנהלות הציבור החרדי במרחב הציבורי ישנה אפוא השפעה מכרעת על עיצוב אורחות חייו של ציבור זה ועל מה שבהדרגה הופך להיות חלק מליבת הזהות שלו. מתן הכשר חוקי להיעדרם של לימודי ליבה ממערכת החינוך החרדי, במיוחד כשמדובר בכנים, הפטור משירות צבאי לבחורי ישיבות, הקצבאות לבחורי ישיבות, מיסוד ההפרדה בתחבורה הציבורית וכעת התוכניות האקדמיות הנפרדות במימון ובהכשר ציבורי – כל אלה דוגמאות רלוונטיות הממחישות טענה זו. ההתייחסות של המל"ג לחברת הלומדים העצומה בישראל, או לשיעורי ההשכלה והתעסוקה הנמוכים להפליא בקרב גברים חרדים, כעניין נתון, הנגזר באופן טבעי מליבת הזהות התרבותית של הקבוצה החרדית, היא אפוא בעייתית משום שהיא מתעלמת מכך שהמדובר במאפיינים ייחודיים להקשר הישראלי, שהם תוצר של חקיקה ומדיניות ציבורית ארוכת שנים.

תוכנה ביקורתית זו ביחס לקשר הדינמי בין המדיניות הציבורית לבין צרכיו של הציבור החרדי ואופן התנהלותו במרחב הציבורי מספקת אם כן נדבך משלים הכרחי לדיון בחוקיותן וחוקתיותן של התוכניות האקדמיות הנפרדות לחרדים, המתנהל בימים אלה בין כותלי בית

212 שנתון החברה החרדית בישראל (המכון הישראלי לרמוקרטיה, 2017).

213 באופן ספציפי מתברר כי ל-20% מהציבור החרדי בארצות הברית הכנסה שנתית ממוצעת שנעה בין 50,000 דולר ל-100,000 דולר בשנה. עוד 13% מתאפיינים בהכנסה שנתית של בין 100,000 דולר ל-150,000 דולר ועוד 24% אחוזים נהנים מהכנסה העולה על 150,000 דולר בשנה. משמע פחות ממחצית מציבור זה (43%) מסתפק בהכנסה נמוכה של פחות מ-50,000 דולר בשנה וזה בהשוואה לשיעור המקביל בקרב האוכלוסייה הכללית שהוא גבוה בהרבה ועומד על 56%. ראה/ראי לעיל ה"ש 184.

214 גונן, לעיל ה"ש 210.

215 שם, בעמ' 17-19.

216 שם, בעמ' 38.

המשפט העליון.²¹⁷ לפני ששואלים האם הזכות לתרבות צריכה לגבור על הזכות לשוויון המתנגשת בה, יש לאתגר קודם את עצם התפיסה הממשיגה באופן מונוליטי וסטטי את ההפרדה המגדרית כ"צורך" ולפיכך כ"זכות" של הציבור החרדי, ולהכיר באופיים הדינמי של צרכים והעדפות תרבותיים והשפעתה הקריטית של המדיניות הציבורית בהקשרים אלה. זמן קצר לאחר אישורה של תוכנית החומש השנייה להנגשת ההשכלה הגבוהה לציבור החרדי, פרסמה אסתי רידר אינדורסקי, אישה חרדית, המשלימה לימודי דוקטורט באוניברסיטת תל אביב, מאמר דעה, שבו כתבה:

כשדיברתי השבוע בפאנל על "חרדים באקדמיה – ביחד או לחוד", באוניברסיטת תל אביב, חשבתי על הדוקטורנטית שתחקור בעתיד את מה שהייתה פעם "אקדמיה" במדינת ישראל. פעם, כשעוד היו מרצות שלימדו סטודנטים; פעם, כשלא היו גדרות מכוסות בברזנט ירוק בתוך האוניברסיטה, שמאחוריהם למדו נשים וגברים מופרדים; פעם, כשהאוניברסיטאות היו המקום שבו שואלים את כל השאלות, לומדים את כל החומרים, שומעים את כל הקולות.

הדוקטורנטית הזאת, הבנתי תוך כדי הרהור, תהיה כנראה דוקטורנט, כי בעתיד לא יהיו הרבה נשים באקדמיה. זה לא יקרה ביום אחד. הן תתפוגגנה לאט לאט. אבל גם למחקר של הדוקטורנט הזה אני רוצה לעזור, חשבתי. הוא יצפה בהקלטות של הפאנל הזה, ולכן היה לי חשוב להעביר לו שני מסרים: הראשון הוא שזה לא שהחרדים דרשו כל כך הרבה כמו שהאקדמיה נתנה – הרבה מעבר למה שהכרחי. והשני הוא שהיו גם קולות חרדיים אחרים, כולל של נשים חרדיות, שהצטרפו לביקורת על ההפרדה המגדרית באקדמיה בשלב מאוחר, כי פחדו מהמחיר הקהילתי שהמהלך הזה יגבה מהן. אולי הן הצטרפו מאוחר מדי.²¹⁸

האם אכן מאוחר מדי להסיג את הגלגל לאחור? התשובה לשאלה זו אינה ברורה. מה שברור כבר בשלב זה הוא "שזה לא שהחרדים דרשו כל כך הרבה כמו שהאקדמיה נתנה – הרבה מעבר למה שהכרחי".²¹⁹

217 בג"ץ תירוש (2), לעיל ה"ש 8.

218 אסתי רידר אינדורסקי "פעם היו נשים באקדמיה" הארץ 28.6.2017 <https://goo.gl/PyzHFg>

219 שם.